

"Shir Hadash": The Late Writings of Solomon Molkho / ספר 'שיר חדש': כתבים אחרונים
של שלמה מולכו

Author(s): שלמה צוקר and Shlomo Zucker

Source: *Jerusalem Studies in Jewish Thought* / מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך כ"ז, תשס"ז, כרך כ"א
ספר (תשס"ז), pp. 469-541
Gershom Scholem (1897-1982): In memoriam: Volume Two / ספר (תשס"ז), pp. 469-541
במלאת עשרים וחמש שנים לפטירתו – כרך שני

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23365217>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Jerusalem Studies in Jewish Thought* / מחקרי ירושלים במחשבת ישראל

ספר 'שיר חדש': כתבים אחרונים של שלמה מולכו

מאת

שלמה צוקר

כתב יד החיבור, גלגוליו וייחודו

קורותיו של שלמה מולכו, פרטי מוצאו וחינוכו, לוטים ברובם בערפל. המעט שנמצא בספר 'דברי הימים' ליוסף הכהן,¹ והועתק לספר 'חית קנה'² – עיקרו איגרת מולכו אל החכמים, שנשתמרה גם בכתבי יד,³ על קורותיו בשנים 1530–1531. סיפור קורותיו בזמן

1 ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר לר' יוסף בר' יהושע הכהן הספרדי, סבינויטה שי"ד, דפים רו ע"א–ריט ע"ב.

2 ספר חית קנה לר' יוסף יוזפא רוטנבורג, נדפס לראשונה באמשטרדם [תי"ח]. הטקסט של חית קנה מועתק במעט שינויים (קצתם השלמות מכ"י) מספר דברי הימים ליוסף הכהן, שם, כפי שהבחין מ' שטיינשניידר (ראו: M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Sectio II: auctores, no. 6959,6, p. 2375). יוסף הכהן קיצר את האיגרת והשמיט ממנה את סיפור 'המראה הראשונה', שאותה הביא מולכו באיגרת זו מאיגרתו אל ר' יוסף טיטצק, ואת דברי הגנאי על יעקב מאנטינו. רוטנבורג השלים את ההשמטות על פי כתב יד והוסיף ביאורים והערות משלו בעמודות מיוחדות בשולי הטקסט. כל המובאות להלן הן מתוך: חית קנה, חזון שלמה מלכו (מהדורת אשכולי, ירושלים: ראובן מס, תרצ"ט [שהשמיט את הערותיו של רוטנבורג]).

3 איגרת זו, אל 'טורי רברבי עמודי גולה, יודעי דת ומביני מדע [...] מצויה בכתבי יד הבאים: (א) בקובץ איגרות מועתקות על ידי ר' יוסף בר' יהושע הכהן, מחבר ספר דברי הימים, שם. בהעתקה זו חסרים דפים בתחילה ובאמצע. בסופה מועתקת הקדשה של מולכו על העותק ששימש מקור להעתקה זו: 'זה ההעתק נתתי לאהבי בעל בריתי מהר"ר אברהם טריביש בן מהר"ר שלמה צרפתי ז"ל ליכות [צ"ל: לזכור] את בריתי את אברהם לעולם [...] חתום בחותמי פה פירארה, בהיותי בדרך – דרך ה', הוא יוכנו לראות סוף שליחותי במהרה בימינו אמן וכן יהי רצון', וחקי חתימתו של מולכו, 'שלמה', בצורת ספינה עם דגל (מאחר שבין המאורעות הנוכחים באיגרת נכלל קיום נבואתו על רעידת האדמה בפורטוגל, ומשמע שזמנה אחרי ינואר 1531, אפשר שאת ההקדשה כתב מולכו בצאתו ל'שליחות' שנשל על עצמו – הליכתו לחצר הקיסר ברגנסבורג). מאוסף כ"י אלמנצי; היה בבעלות ספריית כ"ח בפריז (ראו: I. Loeb, 'Joseph Haccohen et les chroniqueurs Juifs', *REJ*, [1888], pp. 32–40), והוא שמור עתה בספריית האקדמיה למדעים בבודפשט, אוסף קאופמן, מס' A332 – ראו עליו במבוא של אשכולי לחית קנה (לעיל הערה 2), עמ' ט. תצלומו מצוי במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, כרטיס-זיכור (מיקרופיש) 055; (ב) העתקה בכתביה איטלקית מן המאה ה-16, כ"י ספריית 'בודליאנה', אוקספורד, MS Reggio

[ספר זיכרון לגרשם שלום, ב (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כא), תשס"ז]

שקדם לאיגרת זו מרוכז במובאה מאיגרת קודמת, ששלח מולכו ממונשטיר שבמקדוניה לשאלוניקי, לר' יוסף טיטצק רבו, לפני צאתו את הממלכה העות'מאנית בדרכו לאיטליה (יוסף הכהן השמיט מובאה זו, ובעל 'חית קנה' השלימה מכתב יד). הטקסט הביוגרפי שהוסיף יוסף הכהן כפתיחה וסוף דבר לאיגרת זו אינו עולה על 370 מילים. על הדרשות שמולכו הוציא לאור בדפוס בשאלוניקי, בסוף שנת רפ"ט (1529), שלימים יכנום בשם 'ספר המפואר',⁴ שמע יוסף הכהן רק שמץ דבר: 'וגם דלה ממקור מעמקי הקבלה ולא ראיתים עד הנה'. פרטים מהותיים יותר על מולכו ידע למסור בעל 'שלשלת הקבלה',⁵ אך דבריו קצרים ובאים אגב נושאים אחרים.

ההקשר האישי ב'ספר המפואר' מיטשטש במידה רבה בהשפעת הסוגה הספרותית האפוקליפטית, המעלימה את אישיותו של המתנבא, והוא חש שדבריו חייבים להיות 'סתומים וחתומים עד עת קץ' (דנ' יב, 9). את חשבון הקץ שעלה בידיו הוא סותם ב'ספר המפואר',⁶ מפני שעדיין אין לו 'רשות לגלות החתום'. בדברי החתימה ל'ספר

24,1 ג. קטע מאיגרת מולכו אל החכמים, מועתק בכתב אשכנזי, פראג (?), המאה ה-16, ובו המובאה מאיגרתו אל ר' יוסף טיטצק, שמכילה חלק שהושמט בכל העריכות הנ"ל – על נבואתו ועל לימודו שלא 'מפי רב וחבר בשר ודם' אלא מפי 'שיבת חכמים' שבשמיים וספריהם – כ"י הספרייה העירונית והאוניברסיטאית, פרנקפורט ע/נ מיין, Heb. Oct. 164, דפים 44–45.

4 החל בדפוס השני, פראג שלום לפ"ק (ש"ל/1570).

5 'ספר שלשלת הקבלה להחכם [...] כמוהר"ר גדליה'ן יחייא נר"ו, ויניציאה ה'שמ"ו, מה ע"ב: 'ובהיותו שם [בהיות דוד הראובני בפורטוגל] העיר ה' רוח בחור אחד אשר היה מסופרי המלך והיושבים ראשונה לפניו, והיה מזרע ישראל [...] והשים שמו שלמה מלכו ואפילו שנולד ערל, משולל מתורת משה. כאשר הגיע בין היהודים היה דורש ברבים בכל גלילות איטליאה ותוגרמה דברים נוראים על התורה שבכתב ושבכל פה על דרך הנסתר, ופשטים יפים ומתמיהים, לא נשמע כמוהו ולא נודע איך הפליג בכל כך חכמה, והיה אומר שהיה לו מלאך מגיד, וחבר ספרים, והיה אומר היותו משלוחי המשיח, והיה יפה תואר מאוד וחסיד ושוע [...] וראו בהמשך פרטים שמוסר בעל 'שלשלת הקבלה' על חישובי הקץ של מולכו ודבריו על ניבוי מותו בשנת ה'ר"ץ.

6 דרשות, שאלוניקי רפ"ט, דף 228; ספר המפואר, אמשטרדם תס"ט, כא ע"ב–ע"ג (דין מפורט בחשבון הקץ של מולכו יבוא בהמשך); את מראי המקומות אני מצייץ גם לפי דפוס אמשטרדם (להלן ד"א), המצוי בדפוס צילום, ירושלים [הוצאת] 'מקור חיים' ע"ש המנוח הרב חיים עטיה, 1964, ובאותיותיו הנאות הוא נוח לשימוש יותר מדפוס שאלוניקי (להלן ד"ש), שחסר מספור דפים במקור והטיפוגרפיה שלו אינה ברורה. אך את הטקסט במובאות השתדלתי לתקן לפי ד"ש, שכן בד"א הגרסה לעתים משובשת. עותק תצלום של ד"ש, עם תיקוני טקסט שאני מוזהא אותם כתיקונים בכתיבת יד המחבר (ראו להלן הערה 10) נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ועוד עותק מקור בספריית גרשם שלום שבבית הספרים. סרט תצלום-זיכור של הדפוס השני, פראג ש"ל, מצוי אף הוא בבית הספרים. מצויה גם המהדורה החדשה שערך הרב יהודה אדרי, ירושלים: הוצאת בן-ישי, תשמ"ט, שלפי 'הקדמת המוציאים לאור' נדפסה 'בהגהה מדוקדקת עפ"י דפוסים ישנים וכ"י [כתבי היד המעטים שישנם, כולם מועתקים מן הדפוס], אך הטקסט שלו בעיקרו תואם לדפוס אמשטרדם תס"ט, ותפרוסת הטקסט בעמודים קטני ממדים ובאותיות גדולות אינה נוחה לעיון.

המפואר⁷ מדבר מולכו על אותה חובת העלמה, תוך שהוא חושף את המתח שבינה לבין הרגשת ייעודו הדוחקת בו לפרסם את בשורתו: לבו 'בוער באש' כדוגמת ירמיהו, שדבר ה' היה בלבו 'כאש בוערת' (יר' כ, 9), והוא אומר לו בלשון הנביא שבספר ישעיה (נח, 1) 'קרא בגרון אל תחשוך, כשופר הרם קולך'.

כי זה לי יותר מב' שנים היה לאל ידי להעלות על ספר מה שענייכם ראות והרבה יותר, והייתי מסתיר ומעלים את דברי לסבת רוע הזמן, אף כי לבי בוער באש, כי נכסוף נכספתי להודיע לכל אהובי ורעי החסד אשר עשה ה' עמדי, בעבור ישמרו חקיו ותורתיו [...] ובהיותי בתוך הנבוכה הזאת, מסופק אם אומר אם אהדל, לבי אומר לי מה לך נרדם, קום קרא בגרון אל תחשוך, כשופר הרם קולך ופרש דברי אלהים חיים, כי לך יאתה לפרשם. ובראותי את אשר אמר אלי לבי הסכמתי לחבר הקונדרים הזה, גם למלאת רצון החברים המקשיבים לקולי, נאמנים, בנים אמון בם, אשר בקשו ממני הדרוש הזה.

בסוף אותם דברי חתימה מודיע מולכו, ש'בזמן שמדפיסים [קונטרס] זה', הריהו כותב 'קונדרים אחר', והוא מבטיח כי בו 'יתבארו יותר עניני הקונדרים הזה', ומציע לקורא 'לחזור על [הקונטרס] האחר' הלז ולחפשו, 'כי אחרון אחרון חביב'.

והנה נקרה לפניי כתב יד עלום-שם וללא ציון מחבר, שזיהיתי אותו כחיבור של שלמה מולכו. חלק מן הטקסט בכתב היד שמדובר בו אינו מצוי בשום מקור אחר. אדם פרטי שרכש את כתב היד הביאו לפניי לשם זיהוי, ואחר שזיהיתי ותיארתיו לו אותו כחיבור דרשות משיחיות של מולכו, הוא נתן לי רשות להעמיק חקר בכתב היד ולפרסם עבודה זו.

החיבור עשוי שני חלקים. את חלקו הראשון אני מזהה כאותו 'קונדרים אחר' שאת התחלת כתיבתו מבשר מולכו לקורא בדברי החתימה הנזכרים לדרשותיו שבדפוס, שהדפסתן נשלמה בראש חודש אלול של שנת טר"ף נתן ליראיו, 6.8.1529. חלקו השני מיוסד על דרשת הספד שמולכו דרש כנראה בחוג מאמיניו באיטליה, קרוב לוודאי בשנה האחרונה שלפני מותו על קידוש אמונתו בשרפה על המוקד במנטובה,⁸ ונערך על ידו כקונטרס שני בחיבור זה, העשוי במתכונתו של 'ספר המפואר', שמורכב משני 'קונטרסים'. בראש החיבור מצויה כותרת שיש בה כדי להטעות: 'פרק המוכר את הספינה', כאילו אינו אלא חידושים על סיפור רבה בר בר חנה שבמסכת בבא בתרא עג ע"א. אגדה זו מועתקת בשלמותה בעמוד הראשון, ובהמשכה בא פירוש בדרך הקבלה, וממשיך בסודות הגאולה

7 ד"ש 36א; ד"א כו ע"א-ע"ב (כאן תחת הכותרת 'התנצלות המחבר', שנוספה החל בדפוס השני, פראג ש"ל).

8 במחצית הראשונה של נובמבר 1532 (כסלו רצ"ג); ראו: שלמה סימונסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, א, ירושלים: אוניברסיטת תל אביב ומכון בן צבי, תשכ"ג, עמ' 17-18.

ובייעודי משיח בן דוד ומשיח בן אפרים. בכמה מקומות בחיבור זה המחבר אף חורג מדרך ההעלמה של האפוקליפטיקה שבה אחז בכתביו הידועים, ומביע דברי נבואה גלויים. את תוכחתו לעשירי היהודים, מדכאי אחיהם העניים, שאותה כבר הביע ב'ספר המפואר', מולכו מגביר כאן ומנבא את אבדנם בפורענות שתבוא על האומות. הוא מבושר את התחדשות הנבואה בישראל וקובע לה תאריך, התואם פחות או יותר את תאריך הופעתו שלו באיטליה, ואף מגלה את חשבון הקץ באופן מפורש, ואינו סותמו כמו ב'ספר המפואר'. הוא כפי הנראה אף רומז כאן דבר הקשור במוצאו, שממנו אפשר להבין שמולכו לא רק היה בן משפחת אנוסים, אלא גם צאצא של תערובת עם נוכרים. הוא אף ראה את מורכבות מוצאו כתורמת להכשירו לייעודו המשיחי, כלוחם במלחמת הקץ, שבחזיונותיו הוא ראה עצמו עתיד ליפול בה חלל.

כתב היד מכיל 61 דף (דפים 32 ו-61 ריקים); ממדיו 20x15 ס"מ; 24 שורות לעמוד. מתחילתו ועד דף 42 הכתב הוא אשכנזי-האיטלקי, ומדף 43 ואילך הכתב הוא ספרדי רהוט-למחצה, שבהדרגה הולך ונעשה רהוט יותר (מדף 49 ואילך), ונתברר לי שהוא עצם כתיבת ידו של המחבר. בחלק זה יש מחיקות, תיקונים והוספות בשולי העמודים מידי הכותב, כדרך שעושה מחבר, ויש שהוא מכניס תיקונים בתוך רצף הכתיבה, מהם לשם תיקון דקדוקי.

בחלקי כתב היד שמדי שני הכותבים מצוי סימן מים זהה; בדפים 8 ו-9 ובדף 49 מצוי אותו סימן: צורת כובע עם צלב, המתאים למתועד אצל C. M. Briquet, *Les filigranes: dictionnaire historique des marques du papier*, Amsterdam 1968, no. 3413–3415. השנים 1530–1528 (לבד מזה, מצוי בכתב היד עוד סימן מים אחר, בצורת מאזניים, שאינו מתאים לאף אחד מסימני המים המתועדים). משמע, בידי שני הכותבים היו גיליונות נייר מאותה סדרת ייצור. גיליונות נייר מאותה סדרת פְּבְּרוֹת היו בדרך כלל בשימוש בפרקי זמן קצרים מאוד.⁹

אפילו סימן המים לבדו היה בו כדי לסייע להנחה שכתב היד נעתק עוד בחיי המחבר, אולם יש בידי ראיות מוצקות לכך שהחלק הכתוב בכתב הספרדי נעתק בעצם כתיבת ידו של שלמה מולכו, והחלק הכתוב בכתב האשכנזי-האיטלקי נעתק בחוג מקורביו ותוקן בכתיבת ידו של המחבר. ראיה אחת היא, שבחלק הכתוב בכתב הספרדי יש קצת תיקונים בטקסט שנעשו תוך כדי העתקה, כדרך שעושה מחבר המעתיק דברי עצמו (למשל, הוא מתקן את סגנונו העברי, כשהוא מוחק את ה"א הידיעה בנסמך וכותבה בסומך). אולם יש עוד ראיה חזקה מזו: בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שמור עותק תצלום הדפוס

9 Aurelio Zonghi, 'The Principal Watermarks in the Papers of Fabriano', *Zonghi's Watermarks*, Hilversum 1953, pp. 13–14; קולט סיראט, מן הכתב אל הספר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 27, קובעת 5 שנים לכל היותר.

הראשון של דרשות שלמה מולכו (המכונה 'ספר המפואר'), שאלוניקי רפ"ט,¹⁰ ובו מחיקות והגהות של תיקוני טקסט ותוספות טקסט בכתובת יד זהה לזו של הכותב הספרדי בכתב היד הנוכחי,¹¹ ואף קווי ביטול לשורות שלמות. כל אלו אין דרכם להיעשות אלא בידי מחבר המגיה את הטקסט בעותק הפרטי שלו. תיקוני טקסט אלו לא נכנסו לאף אחד מן הדפוסים הקיימים. בנוסף לזה, מתח המגיה קווים ברווחים הגדולים והמשונים שהכניסו המדפיסים בשאלוניקי בין מילים רבות מאוד בטקסט, והוא אף מילא בשורות קווים כאלה גם את השטחים הלבנים שמצדי קטעי טקסט הכתובים בצורות של פירמידה ועיגול. כל אלו נראים כהגהת הטקסט ועיצוב עמודיו בידי המחבר, כהכנה למהדורה שנייה של החיבור (שלא זכה להוציאה אל הפועל בחייו). גם בשולי הטקסט של החלק המועתק בכתב האשכנזי-האיטלקי שבכתב היד הנוכחי מצויים תיקוני הגהה באותה כתיבת יד ספרדית (בדפים 38א, 40א, 42א). אין לדחות ראיות אלו בטענה שהכתב העברי הספרדי הנאה הזה נראה ככתבו של סופר מקצועי, שהרי בתפקידו בשירות מלך פורטוגל מולכו אכן שימש כסופר מקצועי, וברוב כישרונו בוודאי לא נבצר ממנו לסגל לו כתב עברי נאה בזמן קצר, כשם שרכש בזמן מועט את שליטתו המצוינת בעברית ואת ידיעתו המעמיקה במקורות היהדות, כפי ששמע ומסר ר' יוסף הכהן בספר 'דברי הימים' שלו: 'והוא לא ידע מאומה בתורת יי' ובכתבי הקודש בימים ההם, ויהי פְּהוּמָלוֹ וי' נתן חכמה לשלמה, ויחכם מכל האדם כמעט רגע, ויתמחו עדי רבים'.¹²

10 סימנו בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: R69A207, עותק 2.

11 למשל, בדף 2ב: 'אמר הסובב את כל ארץ החוילה לומר שממנה מקבלת ומשפעת כל הספירות' הוגה: '[מק]בלות [ומ]שפעות' (שולי הדפים נחתכו ע"י כורך); בדף 16א: 'לסים הדרשה, [...] והקב"ה נתפסים ונתצרה לתפלת ר' ישמעאל וענה אמן', נוסף טקסט: 'שהוא העד הנ[אמן] שאין דבר נעלם ממנו והעונה אמן עושה עדות על אמיתותו של יי' [י' יתברך] והוא גדול יותר מן המ[ברך] לפי שאמן בגימ[טריה] הוא העד [=91 – כל האותיות עולות לחשבון; הנקודות מעל למילים הן להבלטה בלבד] ר"ל עד על הברכה שהיא ראוייה להב"ה מצד שהוא מברך לעולם כולו'; בדף 21א: 'להודיענו שבדוד יבא רפואה' הוגה: 'שעל יד[ו] דוד'; בדף 22ב: 'וגם לשלל יתערב [...] – נמחקת ל התכלית המיותרת בשני קווי ביטול אנכיים-אלכסוניים, כמו בכתב היד שלפנינו, דף 43ב; בדברי החתימה לחיבור שבדפוס, בדף 36א, נמחקו על ידי קווי ביטול שלוש שורות, שאותן בכנים מולכו בדפוס שאלוניקי כהערה של תיקון טעות, והיא הייתה מתייתרת עם צאת המהדורה המתוקנת: 'וגם במקום אשר הבאתי רמו ה' ספירות עם עשר ארצות נשמטה מהדפוס יו"ד מתיבת קיני שצריך להיות מלא כמו שכתוב בתורה ובה נשלמו מ"ב אותיות כנגד שם מ"ב ואמרתי זה כדי שלא יכשלו בדברי'. הערת תיקון זו מתייחסת לדף 13א, לשורות השמות 'כנעני חתי אמרי פרוי חוי יבסי רפאים קני קניו קדמני', ושם אכן נמצא תיקון מידו (אך בטעות הוא תיקן 'קניו', ולא 'קיני' כפי שדייק להעיר כאן על פי הכתוב, בר' טו, 19). הערת תיקון זו שנמחקה כאן חוזרת ונדפסת בכל הדפוסים!

12 דברי הימים לר' יוסף הכהן (לעיל הערה 1), רז ע"א. גרץ שיער, ללא כל אסמכתא, שמולכו חונן על תורת היהדות: 'נראה כי עוד מימי עלומיו הקנוהו אבותיו דעת תורת ישראל והספרות העברית והתלמוד, וגם חכמת הקבלה סיגל לו על ידי אחד האנוסים' (היינריך צבי גרץ, דברי ימי ישראל, תרגם ש"פ רבינוביץ, ווארשא תרנ"ט, חלק ז, עמ' 172). אמנם נודעו אנוסים שלמדו עברית וכתבי

כתיבת היד האשכנזית-האיטלקית נפסקת בדף 42 באמצע העמוד, לאחר שורה 13, ובאמצע העניין, וסוף העמוד נשתייר ריק. ההמשך הישיר בא מראש דף 43 ואילך בכתב הספרדי של המחבר; הוא ממשיך מאותו מקום בטקסט שבו הפסיק המעתיק האשכנזי, ללא שום חסר בטקסט. משמע, אין כאן כתב יד מידי שני מעתיקים שעברו יחדיו, כי במקרה כזה היה המעתיק השני ממשיך ברציפות באותו עמוד שבו הפסיק הראשון, אלא ברור שהמעתיק האשכנזי-האיטלקי עשה העתקת השלמה לכתב היד הספרדי, שהיה חסר בראשו.

לפיכך אני משער, ששלמה מולכו חילק את כתב היד המקורי, שהיה כולו כתוב בכתבו הספרדי, בין מאמיניו-מקורביו. מי שזכה בחלק כתב היד שבמניין הדפים הנוכחי מספרם 42-63, העתיק לעצמו (או אחר העתיק לו) מראש החיבור, כדי להשלים את החסר לו, וההשלמה כלתה באמצע 42. ההעתקה המשלימה נקראה כנראה לפני המחבר קריאת הגהה, כנהוג, והוא הכניס תיקונים בכתבו הספרדי הגהה, שנמצא כאן בשולי הכתב האשכנזי, כפי שצוין לעיל.

כתב היד היה בבעלות הקהילה היהודית בווינה ותואר בקטלוג א"ז שווארץ,¹³ אך המקטלג שגה בהשערת זמנו ולא עמד על זיקתו לשלמה מולכו. לספריית הקהילה בווינה הגיע כתב היד מאוסף המשכיל המלומד יהושע השל שור (1818-1895), שידע כמסתבר מהו כתב היד שבאוספו: 'צחק אייזיק בן-יעקב, ב'אוצר הספרים' (וילנא 1880), אות ש מס' 481, רשם: 'שיר חדש להר' שלמה מולכו, מענייני משיח, כ"י יה"ש',

יהדות בחוגי משפחותיהם, אך מולכו עצמו מעיד כי הוא לא זכה לכך. את הרגשתו שאין ידיעתו בתורה שלמה הוא תולה במפורש בכך שלא למד בילדותו. באיגרתו הנ"ל אל החכמים (דברי הימים לר' יוסף הכהן (לעיל הערה 1), רז ע"ב; חית קנה (לעיל הערה 2), עמ' יב-יג) מעיד מולכו על עצמו כי כל שהשיג היה מתוך חיפוש עצמי: 'כי עזבוהו אביו ואמו, הלך בחשכים ואין נגה לו, פקד בלילות על משכבו איזו דרך יחלק אור [...]', ובפתיחה לדרשותיו שבדפוס הוא ממתאונן 'כי עזונתי גרשוני מהסתפח בנחלת ה' ונתגדלתי בין הגויים'. אפשר ש'עזבוהו' במשמעות מושאלת, שלא חינכוהו ביהדות. לאור הרמז הנמצא בחיבורו הנוכחי כי מצד אמו היה מולכו צאצא של תערובת עם נוצרים, כפי שנראה בהמשך, מסתבר שלא הייתה משפחתו מאותן שנתעקשו על קיום יהדותן בסתר ובחירוף נפש. ואולי אפשר לשער כי 'נתגדל בין הגויים' משמע שנשלח לשם חינוכו אל בין הגויים, אולי לפנימייה כנסייתית. ישעיהו ונה, במאמרו 'לקלסתר פניו של ר' יעקב צמח', קרית ספר כו (תש"י), עמ' 185-194, שיער שמולכו, ואחריו צמח, למדו יהדות בסמינריון למיסיונרים, ולגבי שניהם אין לכך כל יסוד. המהירות המפליאה שבה למדו האנוסים את מקורות היהדות, הייתה תופעה חוזרת על עצמה. דוגמה לכך הוא ר' יעקב צמח, שקנה לו ידיעה רחבה מאוד בתוך זמן קצר יחסית (עיינו: גרשם שלום, 'לתולדות המקובל ר' יעקב צמח ופעולתו הספרותית', קרית ספר כו [תש"י], עמ' 185-193).

13 Arthur Zacharias Schwarz, *Die hebräischen Handschriften in Österreich* (ausserhalb der Nationalbibliothek in Wien), Teil I, Leipzig 1931, No. 278, I קבליים על בבא בתרא עג ע"א, פסוקי תהלים; וזוהר ח"ג קנו ע"ב; ואיוב לח, 12, והוא תוארך למאה ה-17. מובאות שם חמש מילים מראש דף 43: 'אחר שהאבות מוליכין הנשמה למקומה [...]'. שהמקטלג סבר שהן ראש פרק, ולא הרגיש שהן המשך רצוף לטקסט שנפסק באמצע 42.

ובלי ספק כיוון לחיבור זה, שאת המידע עליו קיבל בוודאי מבעליו. עם מותו של יהושע השל שור אבד כתב יד חשוב זה למדע היהדות למשך יותר ממאה שנה, ועוד כיובל שנים לפני שספרי הקהילה היהודית בווינה הוחרמו על ידי הנאצים בימי מלחמת העולם השנייה.

יהושע השל שור רכש את כתב היד מאוספו של יצחק שמואל רג'יו (יש"ר מגוריציאה, נפטר בשנת 1855). ברשימת כתבי היד של אוסף יש"ר שהכין משה שטיינשניידר, השמורה באוסף כתבי היד של בית המדרש לרבנים שבניו יורק (Mic. 2810; מכון לתצלומי כתבי יד שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ס' 35063), רשם שטיינשניידר: '[מס'] I-II, 181: שיר חדש לר' שלמה מלכו, מדבר על ביאת המשיח. לא מצאתי זכרו בשום מקום'. הבעלים קרא לחיבור זה בשם 'שיר חדש', כנראה על שום דרשה אחת בתוכו, בדף 29א, על הפסוק תה' צח, 1, שמולכו דורשו על הנגינה בשמחת הגאולה העתידה, שתהיה 'חתונה' מיסטית של החזרת האחדות בין ישראל לקדוש ברוך הוא. בין גוף לנפש (תחיית המתים) ובין הנשמות הפרטיות לעצמות האלוהית, שהן חלק ממנה:

[29א] [...] וההתייחסות שיש לפסוק התשיעי שהוא נפתי משכבי [משלי ז, 17] עם המזמור שירו ליי' שיר חדש [תה' צח] וכן הוא זה. שכמו שבמזמור שביעי, שהוא עם הפסוק נפת תטפנה שפתותיך כלה [שה"ש ד, 11] שמדבר על החתונה שיעשה הקדוש ברוך הוא עם ישראל, שהם הכלה, ויש בו שיר חדש, כמו שהוא דרך לשורר לפני החתנים, כך בזה המזמור שהוא עם פסוק נפתי משכבי, שהוא גם כן מענין נפת, שמדבר על חתון וחבור אחד שהוא חבור הנפש עם הגוף, יש בו שירה, כמ"ש מזמור שירו ליי' שיר חדש כי נפלאות עשה [תה' צח, 1] שהם נפלאות תחיית המתים. ומ"ש הושיעה לו ימינו הם הנשמות, שהם חלק מעצמותו יתברך...

לפיכך גם אני מקיים לחיבור שבכתב יד זה את כינויו 'שיר חדש'. לאחר שזיהיתי את כתב היד ושיערתי את השערת דלעיל, בדבר חלוקת כתב היד המקורי של 'שיר חדש' בין מקורביו של מולכו ומעשה ההשלמה, מצאתי כי חלק מן המקור להשלמה זו נמצא בכתב יד שבבעלות פרופסור מאיר בניהו ופורסם על ידו בתוך 'אסופות, ספר שנה למדעי היהדות', ספר ט. 14 על פי תצלום עמוד אחד שפרסם בניהו אפשר לקבוע שהכתב שם זהה לזה שנמצא כאן בחלק הכתוב בכתביה המקורית, בכתב הספרדי. כתב היד שבידי בניהו מחזיק 20 דף והטקסט הכתוב בו מגיע עד דף 31 בכתב היד הנוכחי (כתב היד שם חסר בראשו, לפי הערכתי, דף אחד בלבד). אך כ"ב בניהו הוזכר מכיל רק את חלק א' ('קונטרס' ראשון) של 'שיר חדש', והוא כשני-שלישי כמות הטקסט שהושלם

14 מאיר בניהו, 'מאמר על הגאולה לרבי שלמה מולכו', אסופות: ספר השנה למדעי היהדות, ספר ט, ירושלים: בית הוצאה של 'יד הרב נסים', תשנ"ה, עמ' שלג-שעה.

כאן בידי המעתיק האשכנזי-האיטלקי, שבהעתקתו כלול גם חלק מקונטרס ב' של 'שיר חדש', הנמצא כאן בדפים 33א–42ב, ורק דפים 43א–60ב כאן הם בכתובת יד המחבר. משמע, שמולכו חילק את כתב היד שלו בין שלושה תלמידים-מאמינים, וזה שזכה בחלק האחרון השלים לו, כאמור, את חלקי הטקסט שזכו בהם חבריו.

בניהו, בסיועו של הפרופסור דוד שמואל לוינגר,¹⁵ זיהה את חלק כתב היד שבידו כחיבור של מולכו, אך לא עמד, לדעתי, על מה שיש בו כדי לחדש לגבי תורתו וחזונו המשיחי, ובסיכום אף הגיע למסקנה התמוהה, כי 'ספק אם ר' שלמה מולכו שם עצמו נביא או משיח! לפיכך לא יהיה זה מיותר לחזור ולעיין כאן גם בחלק זה.

עוד מצאתי העתקה של קטע מ'שיר חדש' בתוך קובץ בכ"י וטיקן 428 (מכון לתצלומי כ"י ס' 501), מס' 10, דפים 137ב–155ב. הקטע מקביל לנמצא בכ"י 'שיר חדש' מדף 1א עד דף 19א, שורה 15 (ולכ"י בניהו דף 12ב). גם קטע זה מועתק בעילים שם המחבר ושם החיבור, והוא לא זוהה עד כה.¹⁶ הקטע מתחיל כמו כה"י הנוכחי, 'פרק המוכר את הספינה. אמר רבה בר בר חנה אשתעו לי נחותי ימא [...] (ראה להלן) ומסיים: 'זו'ש¹⁷ ויהי נועם אדנ"י אלהינו עלינו [תה' ז', 17] שמהברכה נמשך נועם וטוב ומהמכה נמשך בהפך, וכאן לא שאל משה רבנו עליו השלום אלא הנועם שהיא הברכה. כפי הנראה, המעתיק חשש להעתיק את ההמשך, מפני המילים הבאות כאן מיד, [...] ומכה על אומות העולם' ומפני חזונו על ירידתה והשפלתה של רומא בהמשך, בדף 21א הסמוך, כפי שנראה להלן, ולפיכך הפסיק המעתיק באמצע העניין. ידו של מגיה הוסיפה בשולי חלק זה של קובץ וטיקן את נוסחת הסיום 'תם ונשלם. בשם יי' אל עולם. ברוך יי' לעולם: אמן ואמן'. וזאת קטע זה לא מצאתי עוד העתקה לאיזשהו חלק של חיבור 'שיר חדש'.

15 בניהו במבואו, שם, עמ' שלד, הערה 3, ציין באורח סתום: 'ייתכן חילו של מר ש"צ [צ"ל: ש"ד] לוינגר, שעמד על זיהוי של מחבר בבא בתרא עג ע"א (!)'. אני משער שהדברים מתייחסים לקטע החיבור שבכתב יד וטיקן (ראו להלן), וכי לוינגר זיהה אותו במסגרת עבודתו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בעקבות כתב היד שבידי בניהו, אך זיהוי כזה לא נתפרסם בשום מקום.

16 בקטלוג ספריית הוותיקן, S.E. Assemanus & J.S. Assemanus, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codicum Catalogus*, I: *Codices Ebraice et Samaritanes*, Roma 1756 [repr. Paris 1926], pp. 390–392, no. CCCXXVIII, 10, תואר קטע זה של החיבור שלפנינו על שום הדרשה שבפתיחתו, כ'ביאור על גזמות רבה בר בר חנה למחבר אנונימי' (Anonimi Expositio); שנת ההעתקה המיוחסת בקטלוג זה לכתב היד כולו, מוטעית לגבי הקטע של 'שיר חדש': 'Is Codex ante annum Creationis Mundi, Christi 1420 [לפני] 1420 exaratus est' (ובעקבותיו נכתב כך גם אצל נחמיה אלוני ודוד שמואל לוינגר, 'ישימת תצלומי כתבי היד העבריים במכון [לתצלומי כתבי יד]', חלק ג: כתבי היד שבספריית הוותיקן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 60).

17 מקצת ראשי תיבות, כגון ו"ש ומ"ש, שאפשר שיהיה פירושם 'זה שנאמר' או 'זהו שנאמר', 'זה שכתוב' או 'זהו שכתוב', אני מעתיק ככתבם ואיני פותחם.

בכתב יד 'שיר חדש' מתייחס מולכו בכמה מקומות לחיבורו הנדפס. אין הוא מזכירו בשם מסוים, שהרי הכינוי 'ספר המפואר' ניתן כאמור שנים לאחר מות מחברו, על ידי מדפיס הדפוס השני, פראג ש"ל, ואילו הוא עצמו, כשהדפיסו בשאלוניקי בשנת רפ"ט, לא קרא לו בשם מסוים, אלא התייחס אליו בדברי החתימה הנ"ל בציון הסתמי 'חיבור', ובתוך הספר עצמו קרא לשני חלקיו 'קונדריס ראשון' ו'קונדריס שני'. גם בכתב יד 'שיר חדש' מזכיר מולכו מה שכתב 'בקונדריס ראשון' ו'בקונדריס שני'.

אכן, ב'ספר המפואר' אפשר להבחין בשני 'קונטרסים'. הקונטרס הראשון שלו מסתיים לפי דעתי בחתימה זו: '[...] ועתה אין לי פנאי להאריך כאשר עם לבבי, זולתי להודיעך כי עד שהמלך בִּמְסָפו נרדי נתן ריחו. בילא"ו [ברוך ה' לעולם אמן ואמן]'.¹⁸ סיום זה הוא לשון חתימה של ספר, שמולכו למד מחתימות ספרי תהילות דוד בן ישי (לספר ראשון: תה' מא, 14; לספר שני: תה' עב, 19; לספר שלישי, מילה במילה: תה' פט, 53; לספר רביעי: תה' קו, 48). גם הנימוק להפסקת הכתיבה באמתלא 'שעתה אין לו פנאי' מאפיין את חוויית הכתיבה של שלמה מולכו, שדוחקת בו להמשיך עוד ועוד, ונפגוש אותה תופעה גם להלן, בסיום קונטרס ב'שיר חדש'.

את 'קונטרס שני' של 'ספר המפואר' פותח מולכו בפסקה חדשה באותו דף בפירוש מאמר המדרש שיר השירים רבה, על שה"ש ב, 9 ('דומה דודי לצבי. אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה, רבונו של עולם, אתה אומר לנו דיו דיו...'), וכפי שנראה בהמשך, הייתה זו דרכו לפתוח את קונטרסיו בביאור מאמר רז"ל או ספר הזוהר.

בקונטרס השני של 'ספר המפואר' מולכו מזכיר במפורש את הקונטרס הראשון:

ומה היא הקבה שיקום משיח בן אפרים בעולם? היא בשביל חטאת שהיה ביהודה, שנאמר [במ' כד, 9] כרע שכב כארי וכלביא מי יקימנו, ואין תקומה בשבט יהודה עד שיבא משיח בן דוד, כמו שאמרנו בקונטרס ראשון על פסוק לא יסור שבט מיהודה ופירש עתה בלעם באי זה אופן יתחיל הטוב לישראל [...] ומצד שהיה רואה אורך גלותינו אמר [במ' כד, 17] אשורנו ולא קרוב. אבל תדע באי זה אופן יתחיל זה הטוב: דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל [שם], דרך הוא לשון עבר, ירצה שזה הפֶּכֶב היא דרוכה לו ולזרעו קודם שירדו אבותינו במצרים, מיום שמכרו אותו אחיו, כמו שאמרנו בקונטרס ראשון על פסוק נחש נחש איש אשר כמוני [בר' מד, 15] וכו' ובזה הככב יקום שבט מישראל שהוא משיח בן אפרים ומחץ פאתי מואב.¹⁹

18 ד"ש 14ב; ד"א יב ע"ב. את רוב המילים הכתובות בראשי תיבות ובקיצורים בטקסטים של מולכו שבדפוס ובכתב יד העתקתי במלואן, פרט לראשי התיבות ז"ש ומ"ש (ראו ההערה הקודמת).

19 ד"ש 221; ד"א טז ע"ד.

אותה דרשה, שבגלל 'חטאת שהיה ביהודה', דהיינו לשם תיקון החטא הקדמון של מכירת יוסף, הקדוש ברוך הוא 'יקים משיח בן אפרים בעולם' שיהיה שותף למלוכה על ישראל (שותפות שהיא סוד אחיזת ספירת יסוד בספירת מלכות, כדי להגן עליה מפני הכוח השטני של מידת נחש) אכן מצויה ב'קונטרס ראשון' של 'ספר המפואר':

דע כי הקדוש ברוך הוא נתן לבנימין הצדיק פרי מעלליו. וזה שרמו יוסף לאחיו, מה המעשה אשר עשיתם במכירתי ולא חזרתם בתשובה. לכן הלא ידעתם כי נחש ינחש איש אשר כמוני [...] כי בעון הקנאה שנאתם בי שמכרתם אותי, שתפסתם מדתו של נחש שקנא באדם, יבא זמן שתקבלו עונש זה ובנימין אחי, הקטן מכולנו, ימלוך על ישראל ראשונה, שכר צדקתו [...] אני מנחש כי יבא זמן שימשל עליכם כמוני היום, שאני מלך בשביל שלא חטאתי, וכן היה המלך שאול בחיר יי' ראשונה על כל ישראל [...]. לכן לא יסור שבט מיהודה [בר' מט, 10], פירוש לא יהיה לך לבדך המלוכה, כי תמיד ימלוכו מלכים מזרע יוסף [...] כי ההשפעה האלהית יבא לעולם בשביל יוסף הצדיק או בזכות איש צדיק כמוהו [...] וזהו שרמו יעקב בברכת יוסף [בר' מט, 22] בן פורת יוסף, פרט כתיב, עלי עין שהיא מעין שנקרא פרת והיא מדת מלכות, בנות צעדה עלי שור פירוש היא הספירה הסובבת יסוד שהיא ספירת יוסף.²⁰

גם בכתב יד 'שיר חדש' מזכיר מולכו את שני קונטרסיו של 'ספר המפואר'. למשל, אזור הקונטרס הראשון שבו, בדף 4א²¹: 'פישון וגיתון שהם עשרת אותיות כנגד עשר ספירות כמו שפירשנו בקונטרס ראשון' – וזה אכן נמצא בקונטרס ראשון של 'ספר המפואר'.²² בדף 15א–ב עורך מולכו חשבון של 'שנים עשר פסוקים, ובכל אחד ואחד מהם נכלל שמו של הקדוש ברוך הוא בהיותו מתחיל בנו"ן ומסיים בנו"ן שהם עשרה שהוא יו"ד שבה נכללת כל השם בזה האופן. יו"ד במילואו עשרים שהוא כ', והכ"ו במילואו עולה עשרים ויש, שהוא שמו של הקדוש ברוך הוא, וגם אם כתבנו בפ"א כ"ף יעלה למאה שהוא קו"ף, שהוא שמו של הקדוש ברוך הוא, כמו שפירשתי בקונטרס ראשון על קו"ף זה הקדוש ברוך הוא' – וזה אכן נמצא בקונטרס ראשון של 'ספר המפואר'.²³ נמצא שאלפא בית של כ"ב אותיות עולה למניין ק' שהוא שמו של הקדוש ברוך הוא.²⁴ בדף 24ב של 'שיר חדש'

20 ד"ש 13–14א; ד"א יא ע"ב–ע"ג.

21 בנידו (לעיל הערה 14), עמ' שמד.

22 ד"ש 33: 'פישון וגיתון אותיותיהן עשרה רמז לעשר ספירות (בד"א ד ע"ג השתבש: [...]) אותיותיהן ז [!] רמז לעשר ספירות', וכן גם ד"ש 6א וד"א ו ע"ב: 'פישון וגיתון יש בהם יש בהם עשרה אותיות כנגד כל עשר ספירות'.

23 ד"ש 7א; ד"א ו ע"ד.

24 בנידו (לעיל הערה 14), עמ' שמא.

נאמר שבחשבון 'שלוש מאות [...] עולה שמו של הקדוש ברוך הוא כשהוא עושה רחמים, וזה החשבון הוא באותיות א"ת ב"ש כמו שהודעתך בקונטרס ראשון', וגם זה נמצא ב'ספר המפואר', אך כשיעור דף אחד אחרי מה שהוא לפי הנחתי תחילת 'קונטרס שני': 'ש' כנגד ברחמים, שכן עולה שם כ"ו בא"ת ב"ש'.²⁵ אפשר שטעה, או שכינה כאן את כל 'ספר המפואר' בשם 'קונטרס ראשון'.

גם הקונטרס השני של 'ספר המפואר' נזכר במפורש בכ"י 'שיר חדש', למשל בדף 21:

ומ"ש ישר מעגל צדיק תפלס [יש' כו, 7] בא לרמוז מה שכתבנו בקונטרס שני, על שור ומאזנים שהם עם נוגה, שהוא בגלגל יסוד, שהיא מדת הצדיקים, ולזה נאמר למשיח בן יוסף לעשות דרך לצדיק'. וזה אכן נמצא ב'ספר המפואר': 'ומשיח בן אפרים, שהוא רמז בשור ומאזנים, אין לו כל כך כח כמו האריה ומלכותו אינה קיימת [אינה עומדת לעד], שהוא כמו מאזנים שמכריעות לצד זה או לצד זה [...] ונוגה אע"פ שהוא אורה אין לה יחס עם אור השמש'.²⁶

כתב יד 'שיר חדש' גם הוא עשוי שני 'קונטרסים': (א) דפים 1–31 (דף 32 ריק); (ב) דפים 33–60. כאמור, מולכו החל בכתיבת הקונטרס הראשון בסוף קיץ של שנת רפ"ט, בעת הדפסת ספר דרשותיו בשאלוניקי, שבסיומו הוא מודיע: 'בקונטרס אחר אשר אני עושה עכשו, בזמן שמדפיסים זה, כדי שלא להיות בטל מדברי תורה, יתבארו יותר עניני הקונטרס הזה. לכן מי שיבא לידו זה יחזור [=יחזור] על האחר, כי אחרון אחרון חביב ובו אני מגלה סודות ופירושי פסוקים ומאמרי רז"ל להאיר עיני יראי ה' וחושבי שמו, ויתקיים בהם ישמע חכם ויוסף לקח'. כלומר, בחיבורו החדש הוא מוסיף ומרחיק לכת יותר מב'ספר המפואר' בחשיפת ה'סודות' שנתגלו לו. הקונטרס הראשון של 'שיר חדש' או נוסח מוקדם שלו, הוא בלי ספק אותו חיבור שמולכו ניסה להדפיס בוונציה, בראשית אוקטובר 1530. ההדפסה הוכשלה על ידי הרופא המלומד יעקב מאנטינו, שלא בחל בשום אמצעי כדי לרדוף את מולכו.²⁷ חששם של מתנגדיו של מולכו מפני ההתעוררות המשיחית שחולל ניכר בדברים שהוא מוסר מפייהם ב'שיר חדש' גופו, בְּדַמוּתָם את קונטרסיו לברית החדשה:

25 ד"ש 15; ד"א יב ע"ג (בניהו, שם, הערה 1 * הפנה בטעות לניכר לעיל בהערה 22, אך במקום הראו אין מדובר ב'שלוש מאות' ולא בחשבון באותיות א"ת ב"ש).

26 ד"ש 21; ד"א טז ע"ג.

27 ראו חית קנה (לעיל הערה 2), עמ' כד–כה: 'בהיותי בויניציאה, שהלכתי שם לדבר עם בעל הדפוס להדפיס לי דברים נוראים ועמוקים מסתרי תורתנו הקדושה [...] היה שם איש בליעל [דברי הימים לר' יוסף הכהן ולעיל הערה 1], ריג ע"ב: 'איש רופא' [והיה בעיני כאיש אמונים, ושמו יעקב מאנטינו יצ"ו [...] והקול נשמע להחכם המובהק כמהר"ר יעקב מאנטינו בויניציאה, ויאמר ליהודים אשר היו שם: עתה אקום ואלכה לרומה לרדף אחרי איש יהודי אשר שמו שלמה, להרע לו עד אשר יחזור לסורו [כלומר, לנצרות] או ישרף באש. והלך בראשונה לבית האנבאשדור מפורטוגאל ואמר לו: למה אתה לא תקנא לכבוד המלך אדונך על דבר זה האיש העומד בחצר האפיפיור, שהיה סופר בבית

[14א] ואם היה ר' עקיבא שנכנס בשלום ויצא בשלום מצוי בינינו בזה הדור הייתי מאריך בפירוש אלו המים ודמותם וגוונם בכל מדה ומדה,²⁸ אבל לא די שאינו מצוי בינינו אלא שנמצאים בינינו בעונותינו אנשים שאפשר שיארע להם מה שאירע לאלישע אחר שקצץ בנטיעות.³⁰ שכבר הגיע לאזני שנמצא מי שאמר שיותר הגון היה שידפס האון גיליאון³¹ משיודפסו הקונטריסים שלי.

קטע זה, שנוסף אחרי שהוכשל הניסיון להדפיסו, יש בו גם כדי ללמדנו כי כתיבת קונטרס א של 'שיר חדש', שמולכו התחיל בה בסוף שנת רפ"ט, לא נסתיימה עד אחרי אוקטובר 1530. ואילו הקונטרס השני של 'שיר חדש' כבר נכתב כולו אחרי תאריך זה.

המלך כאחד ממשרתיו ועתה הוא יהודי?! וישב לו האנבאשאדור: אין זה דרכנו ולא יעשה כן במקומו להיות הולך רכיל, מלשני בסתר [...] והלך לפני השופטים גדולי העיר, יודעי דת ודין, בקול קול יעקב [כלומר, במלשינות – משחק מילים בבר' כו, 22 ובשמו הפרטי של מאנטינו] והידים ידי [עשו] [...] וראו במאמרו המקיף של קאופמן על מאנטינו, David Kaufmann, 'Jacob Mantino: Une page de l'histoire de la Renaissance', *REJ*, XXVII (1893), pp. 57–59, שמסביר את מעשיו של מאנטינו כנובעים 'בוודאי לא מתוך שנאה ונקמנות, אלא מחכמה וראיית הנולד, ברצותו להרחיק מעל אחיו את הסכנה שאליה חשף אותם הרפתקן ובעל הווייה זה [...] בשנאתו הלוהטת לרומא, תולדת מחזות הוועות שנעשו באנוסים, היה [מולכו] נועז וחסר מעצורים בכוונותיו, בעל דמיון שופע וער, והויותיו עשויות היו להתקבל אצל רפי השכל כגילויי נבואה [...] עלול בהחלט למצוא תומכים לתורות השקר המשיחיות שלו ולעשות נפשות באיטליה לאותה תנועה שהוא כבר עורר במזרח [...] כמו אליהו חלפן וחבריו בוונציה ור' יהודה בן שבת, רבה של קהילת רומא, האם לא הניחו לאותו הרפתקן גאוני לסנוור את עיניהם?'. קאופמן כותב שם, ש'כנראה מאנטינו חשב את הפנטזיות של מולכו ואת יחסיו עם האפיפיור כסכנה אמיתית לכלל ישראל, בייחוד כאשר מחברם הוא אנוס שחזר ליהדות', אבל הלוא מאנטינו דווקא חיפש והביא לפני השופטים ברומא עדים מבני פורטוגל שיעידו כי מולכו נטבל לנצרות בילדותו. ספק אם מעשים כמו תרגום ללטינית את נבואת החורבן לרומא מאגרתו של מולכו, לעיונם של הקרדינלים, מצדיקים סניגוריה כזאת. אף על פי שקאופמן דן בתופעת מולכו באמות מידה של תפיסה דוגמטית והוא רואה בדרשות מולכו 'תורות שקר משיחיות' וברור לו ההבדל בין 'הויות' לבין 'גילויי נבואה', תרמו מאמריו הרבה למחקר על מולכו.

28 בנינו (לעיל הערה 14), עמ' שנו.

29 'מים' שבהם מדובר כאן הם המים המתוקים של הגשמים, שמסמלים את החדש, לעומת המים המלוחים – דין, ומולכו מפרש שבן זומא טעה טעות מיסטית כשאמר 'צופה הייתי בין מים העליונים למים התחתונים ואין בין זה לזה אלא שלש אצבעות' (חגיגה טו ע"ב), מכיוון שסבר שכל שלשות הספירות החל בכתר מסודרות שתיים רחמים ואחת דין, ולא הבין שמקור – כתב – הוא חסר דיפרנציאציה, ובדומה לזה, במלכות מתערבים החדש והדין. אך רבי עקיבא הבין שהמקור הוא 'זו אבני שיש צוללות' ואין בו הבחנה בין 'מתוק' ל'מלוח' והמילה 'מים' אינה מטפורה, לפיכך אמר 'אל תאמרו מים מים'. תגינה יד ע"ב.

30 אוונגליון [Eυαγγέλιον – באטימולוגיה עברית של דרשה לגנאי; ראו תלמוד בבלי, דפוס ויניציאה ר"פ, שבת קיז ע"א: 'רבי מאיר הוה קרי ליה און גיליון' (בהעקת בנינו: האון" גיליאון!)]

סוד ייחוסו ויייעודו של משיח בן אפרים

כאמור, חלק א של חיבור 'שיר חדש' (א1–ב31) בנוי סביב פירוש אגדה בתלמוד, בבא בתרא עג ע"א. בראשו רשומה הכותרת 'פרק המוכר את הספינה', ובתחתיה מובאת האגדה מסיפורי רבה בר בר חנה, 'אמר רבה [בר בר חנה] אשתעו לי נחותי ימא: האי גלא דמטבע לספינתא מתחזי כצוציתא דנורא חיורתא ברישא ומחנין לה באלוותא דחקיק עלה אהי"ה אש"ר אהי"ה י"ה י"ה ה' צבאות אמן אמן סלה; אמר רבה בר בר חנה אשתעו לי נחותי ימא: בין גלא לגלא תלת מאה פרסי. זמנא חדא הוה אולינן באורחא ודלינן גלא עד דחזינן בי מרבעתא דכוכבא זוטא, הויא כמבור ארבעין גריי ביזרא דחרדלא, ואי דלינן טפי הוה מקלינן מהבלא [בדפוס: התלמוד: מהבליה]. ורמיא לה גלא קלא לחבירתא [לחברתה] ואמר לה, חבירתי, מי שבקת מידי בעלמא דלא שטפתיה דניתי אנן ונחרביה. אמר לה, פוק חזי גבורתיה דמריך, דאפילו כמלא חוטא דחלא לית דעבר שנאמר האותי לא תיראו נאם ה' אם מפני לא תחילו אשר שמתי חול גבול לים [יר' ה, 22].

החיבור של מולכו מתחיל בפירוש אגדה זו, עתירת הדמיון המיתי. לפי הבנתו, בעלילה הפנימית של סיפור רבה בר בר חנה אין מדובר ביורדי ים כפשוטם ולא בגלים כפשוטם, אלא בסוד תפקידם הקוסמי של ישראל בהצלת העולם מכוחות הדין שמבקשים להביא עליו אָבֶדן וכלִיה:

[א1] יש לראות בזה המאמר, למה אמר נחותי ימא. שידוע כי הים יותר גבוה מהארץ, אם כן היה לו לומר לשון עליה, לא לשון ירידה. אלא הכוונה היא שבהיות שהחכמים הראשונים לא נעלם מהם כל דבר, וכשהם רוצים לדבר בדברים עליונים הם מסתירים כל מה שיכולים כדי שלא יבאו האנשים לטעות, בהיות שאין שכלם יכול להשיג אלו הדברים העליונים [...] אבל הם, היה להם כח להשיג ולהמשיך כחות עליונות ומלאכי השרת אצלם והיו מגלים להם סודות עליונים. אם כן אל יעלה על דעתך שהיו נחותי ימא ממש אותם שאמר שהיו מדברים עם רבה. והים גם כן אינה ים ממש, אלא הכוונה לדבר על מַדַּת מַלְכוּת, שבה כנסת ישראל הנקראת ים על שם שמושכת אליה שפע כל הספירות, וזה [הוא] שאמר הכתוב כל הנחלים הולכים אל הים והים איננו מלא [...] שאי אפשר להיות בו מילוי לפי שחוזר ונותן כל מה שקיבל וממנה ישקו העננים שמשקים העולם. וזו המדה גם כן, כל מה שמקבלת מהאחרות הכל היא משפעת על העולם השפל המתקיים בזכות ישראל, שבשבילם נברא העולם והם גבול [ב1] לדברים המנגדים על קיום העולם שנברא במדת גבורה, שאינה מחייבת בנין אלא חרבן ושממון, ובהיות העולם נברא בשביל ישראל, היו הם גבול לחרבות המחייבת מדת גבורה [=הם שמים גבול לחורבן המתחייב ממידת גבורה] כמו שהחול גבול לגלי הים. וזו היתה הסיבה שנמשלו ישראל לחול הים, וגם הסיבה למה נקראת המדה שְׁבָה כנסת ישראל – ים.

[481]

הגלים שבסיפור רבה בר בר חנה, ששלוש מאות פרסה יש בין גל לגל והם מתגבהים ועולים לגובה מיתולוגי, עד ל'כוכבא זוטא', התקשרו בדמיונו של מולכו עם חלום יעקב (בר' כח, 12–13): הגלים הם המלאכים העולים בסולם המיסטי המגיע השמימה, אל ספירת תפארת, והם מקשרים בין הספירות וגורמים איחוד ביניהן. לפי תורת הקבלה נתיב העלייה הוא דרך ספירת מלכות, שהיא 'כסא' ל'כבוד' – ספירת תפארת, שמתעלה ומתייחדת עם ספירת כתר, אשר ממנה שופעות כל הספירות. וכשמתעלה היושב על הכיסא, גם הכיסא מתעלה. מולכו מגלה ש'כוכבא זוטא' בסיפור רבה בר בר חנה גם הוא כינוי לספירת מלכות, הכוכב הקטן – לעומת הכוכב הגדול שהוא יסוד, על שום ש'דָרָך' מספירת תפארת שהיא 'עקב' (במ' כד, 17). וכאן באים רמזים ראשונים לנושא ייעודו האישי של מולכו כמשיח בן אפרים: 'וי'ו של יעקב' המחברת את ה'כבוד' ל'כיסא' היא ספירת יסוד – מידת יוסף, שממנו מוצאו של משיח בן אפרים, והביוגרפיה האישית שלו, כבעל תשובה שחזר לדת אבותיו, מכשירתו לתפקידו המיסטי. הגלים – המלאכים הטובים – מעלים את תפילות הצדיקים ובעלי התשובה לפני כיסא הכבוד, ובכך גורמים לייחוד בין הספירות ו'מעכבים' את הגלים הרעים הבאים ממידת הגבורה. מולכו אינו מסתפק בחזרה על דימויים שגורים בספרות הקבלה, כגון על היות ספירת מלכות 'כנסת ישראל' ו'הים' שכל 'הנחלים' – דהיינו שפע כל הספירות – הולכים אליו, אבל הוא 'איננו [נשאר] מלא' (קה' א, 7), מפני שהוא שופע על העולם (כאמור בזהר ח"א רלה ע"א). בדבריו על עמידתם של בעלי התשובה והמלאכים במאבק נגד הכוחות המבקשים לאבד את העולם רוקם מולכו מיתוס קבלי, שביטוי חריף בהרבה מן הדיבורים השגורים על עמידה כנגד ה'סטרא אחרא':

[2א] ולו המדה יורדים תמיד מלאכי השרת שמשפיעים בה כח להשפיע בעולם השפל ולהתקיים, אף על פי שמדת גבורה מחייבת חרבן, וכשהם יורדים שם מעלין משם תפלות הצדיקים ותשובת השבים בתשובה, עד מקום כבודו של הקדוש ברוך הוא היושב על הכסא שהיא בכנסת ישראל, וזו היא שאנו קורים[!] אותה כסא הכבוד שרצונו לומר כסא שיושב עליו הכבוד שהוא במדה של מעלה, שממנו מושפעות כל המדות. וכשהם מעלים תפלות הצדיקים לפני הקדוש ברוך הוא הם מביאים הכבוד לכסא, ואז הכסא רם ונשא, וזו העבודה שעושים אלו המלאכים [...] ואלו המדות נתנו ליעקב אבינו לפי שהיה איש תם, להורות לנו שההולכים בדרך תמים והשבים מדרך הרשעים, שהם הצדיקים והבעלי תשובה, אינה נבזית בעיניו יתברך לא תפלת הצדיקים ולא תשובת השבים, אלא היא חשובה בעיניו, לפי שאלו השני דברים הם המביאים הכבוד לכסא. אבל יש מעלה יתירה לשבים בתשובה. ומה שאמרו זכרונם לברכה, גדולה תשובה שמגיע עד כסא הכבוד [יומא פו ע"א] הכוונה שיש בה כח להגיע לכסא הכבוד שבסבת התשובה הכבוד מגיע לכסא. ולזה מביא ראיה מהפסוק שאמר שובה ישראל עד ה' אלהיך [הושע יד, 2]

שהכוונה היא שישוּבו בתשובה שלימה באופן שיעלו אותה אלו (ב2) המלאכים לפני הקדוש ברוך הוא [...] ואם אלו המלאכים העולים ויורדים היו נמנעים שעה אחת מעשות זאת הפעולה, לא היה העולם מתקיים, מצד שתמיד רשעים מצויים בעולם שגורמים חרבה. ונמצאים גם כן צדיקים ושבים בתשובה, וזהו הטעם שקורא להקדוש ברוך הוא צבי, כמו שאמר הכתוב דומה דודי לצבי [שה"ש ב, 9] כי כמו שהצבי כשהוא בורח הוא מחזיר תמיד ראשו לאחוריו³² כך הקדוש ברוך הוא, כשהוא מסלק שכינתו ועולה הכבוד מהכסא בסבת מעשי הרשעים, יש לו אלו המלאכים קלים כצבאים, שאם ימצא מי שישוּב בתשובה יורידו הכבוד מיד לכסא עם [=באמצעות] התשובה שיעלו לפניו יתברך [...] שבהסתלק הכבוד מהכסא מיד העולם חרב מצד סערת הגבורה שמסער על העולם להחריבו, והעולם נמשל לפני גבורה כספינה בלב ים ברוח סערה. וכמו שהספינה בעת הסערה צריך מלחים לקיימה שלא תטבע, כך הקדוש ברוך הוא הכין אותם מלאכים העולים ויורדים כדי שיתקיים העולם, ואלו [הם] הנחותי ימא שהזכיר המאמר [...] שאף על פי שלא הזכיר המאמר אלא ניצוץ אחד של אש כמו שאמר כצוציתא דנורא, האמת הוא שמזה הניצוץ מתפשטות ניצוצות הרבה, ואם היו מתחברות אחת אל אחת היה העולם נחרב, אלא שהם נכבות ברחמים הגדולים והפשוטים (ב2) הרמוזים בן"ו של יעקב העשויה כמִטָּה, שהם הארבעה ספירות האמצעיות שהם בחלקו של יעקב [...] שאלו אינם מניחות להתחבר ניצוץ אל ניצוץ. וזהו שאמר המאמר בין גלא לגלא תלת מאה פרסי. ואמר שלש מאות, לפי שבזה החשבון עולה שמו של הקדוש ברוך הוא כשהוא עושה רחמים. וזה החשבון הוא באותיות א"ת ב"ש כמו שהודעתך בקונטרס ראשון.

מִהְמַשְׁכָּה של דרשה זו יכולים אנו ללמוד על תפיסתו הקיצונית של מולכו את מעמדו של המשיח, שלפיה ינתן למשיח הכוח האלוהי להנהיג את העולם. לפי תורת הקבלה, הכוח לשפוט את העולם ולהנהיגו מסור לספירת מלכות, כדברי ר' יוסף ג'יקטיליה בספר 'שערי אורה': 'לפעמים נקראת מידה זו "אלהים", כשהיא מתמלאת ושואבת ממידת הגבורה והפחד [...] ולפי שהמידה הזאת היא מושלת בכל הנבראים בעולם, והוא המפרנס הגדול שכל היצורים צריכים לו, נקראת בלשון התורה "מלכות"'.³³ והנה, ב'שיר חדש' כותב מולכו שבעת הגאולה עתיד כוח זה להינתן למשיח בן דוד. בניגוד לספירת מלכות, שמנהיגה את העולם בדיון, עתיד משיח בן דוד בגדולת נפשו – מידת 'גדולה' שהיא ספירת חסד, המשתלטת בנפשו על מידת ה'גבורה' – להנהיג את העולם ברחמים, שבהם החסד גובר על הדיון.

32 כפי דרשת הזוהר ח"ב יד ע"א.

33 'שערי אורה לר' יוסף בן אברהם ג'יקטיליה, יוסף בן-שלמה (מהדיר), ירושלים: מוסד ביאליק, ספריית 'דורות', תשל"א, שער א, כרך א, עמ' 71-74.

[א3] ³⁴ [...] ודע ששמו של זה כוכבא זוטא הוא אלהים, ובשביל שהוא מדת הדין הקשה ואין בו גדולה לעשות חסד אלא לעשות דין, לזה נקראת זוטא [...] ועתיד הקדוש ברוך הוא להסיר זה הכח שיש לאלהים עתה וליתנה למשיח בן דוד, ³⁵ על שאר הכחות ³⁶ שיתן לו, כמו שנאמר, ונתת עליו רוח יי' רוח חכמה ובינה רוח עצה וגבורה [יש' יא, 2], וזה הענין רמוז לנו בפסוק כאיל תערוג על אפיקי מים כן נפשי תערוג אליך אלהים [תה' מב, 2]. הכוונה בהיות שהמלאכים שאמרנו שהם עולים ויורדים בסלם, מצד קלותם בעלייתם וירידתם ³⁷ הם נמשלים לצבאים ואילים. בזמן שמושללת מדת הדין הקשה, שהיא המשמרה הראשונה, ³⁸ כמו שאמרנו וזכרונם לברכה 'משמרה ראשונה חמור נוער', הם יורדים לכנסת ישראל להעלות תפילת הצדיקים ותשובת השבים, להביא הכבוד לכסא, כמו שהוא מנהגם, ואינם מוצאים תפלה ותשובה [ב3] להעלות, וצועקים ומביאים לפניו יתברך זכות אברהם, שהוא בחשבון [בגימטריא] חמר. ואז אין העולם נחרב [...] וכשבאה המשמרה השנייה, כיון שזכות אברהם הוא לפני הקדוש ברוך הוא ואז מדת הדין מעורבת ברחמים, והרחמים גדולים מהדין, רוצה הקדוש ברוך הוא לגלגל רחמיו על ישראל ולשפוך חמתו על האומות. וצועקים השרים [של האומות] לפניו, וז"ש [ברכות ג ע"א] כלבים צועקים. והם אומרים: רבונו של עולם, ישראל אינם עושים רצונך ואינם מקיימים מצות התורה שנתת להם, ואיך תאבד לכלנו בשבילם, והקדוש ברוך הוא, כיון שהם יושבים בדין לפניו, שומע טענתם ואינו מאבדם [...] וכשבאה המשמרה השלישית הם רחמים פשוטים ³⁹ והעולם מושקה מיד הקדוש ברוך הוא וברחמיו כילד משדי אמו, וז"ש 'משמרה שלישית תינוק יונק משדי אמו'. ומה שאמרנו 'אשה מספרת עם בעלה', הכוונה שכנסת ישראל מדברת עם הקדוש ברוך הוא ואומרת רבונו של עולם, איך אתה מחלק כל רחמך עם כל האומות וישראל יש להם צרה. ומשיב הקדוש ברוך הוא: לפי שהם אינם מיחדים שמי בשעות הראויות ואינם שומעים במצותי ולכן אני נותן להם צרות כדי שישוּבו ויבקשו פני, כמו שנאמר: שובו בנים שובבים [אָרְפָּה משובותיכם, יר' ג, 22] עתידות הן משובות ישראל שתהיינה נרפאות ולצאת ממאסר הגלות שהם בו. וזה רמוז במה שאמר

34 בניהו, שם, עמ' שמב.

35 הבלטה שלי, ש"צ.

36 רצה לומר: עם תכונות שאר הספירות.

37 בהעתקת בניהו: 'ובירידתם'.

38 לאגדת שלוש המשמרות של התלמוד (בבלי, ברכות ג ע"ב) הוסיף כבר בעל הזוהר את המלאכים

ובכיים, ראו: ספר זוהר חדש, מדרש רות, ד"ה ויהי בחצי הלילה (מהדורת מרגליות [ירושלים: מוסד

הרב קוק, תשל"ח], פח ע"א), על מגילת רות ג, 8.

39 שיעורו: הרחמים הם פשוטים, פרושים בעולם.

המאמר 'דגני בבית אפל ולא קרי קרית שמע' [בבלי ברכות ג ע"א: ולא ידע זמן קריאת שמע אימת] שהכוונה למה הוא יושב בגלות לפי שלא ייחד שמו בשעות הראויות ומה שאמר [בגמרא, שם] 'כיון דאשה מספרת עם בעלה ותינוק יונק משדי אמו ליקום וליקרי', הכוונה שכשיבוא יום נקמתו של הקדוש ברוך הוא החתום בלבו כאש, כמ"ש כי יום נקם בלבי [יש' סג, 4]. דוד שיושב במרכבה, שהוא המקום שבו כנסת ישראל הנקראת ארץ, יעלה לפני הקדוש ברוך הוא לקבל כל ההשפעה הוא לבדו, שעתה מקבלות כל האומות ביחד, כי מצד שהם מקבלות אותה כנסת ישראל אינה מקבלת, והיא כארץ ציה, ומאותו מקום יעלה דוד, כמ"ש ויעל כיונק לפניו וכשורש מארץ ציה [יש' נג, 2] באופן שהוא לבדו יקבל כל השפעת העולם, שעל שם שהוא מקבל מיד הקדוש ברוך הוא הוא מתחסם בתינוק, כמ"ש 'תינוק יונק' [4א] משדי אמו'. ומאותו זמן והלאה יעור ישראל משנתו ויצא ממאסר הגלות, ויקום וייחד שמו של הקדוש ברוך הוא בשעות הראויות.

הרעיון שכוח אלוהי עתיד להימסר בידי משיח בן דוד חוזר עוד בהמשך החיבור. בדרשה מפורטת על מזמור מב בתהלים, מפרש מולכו את שאלתו של הדובר במזמור, 'מתי אבוא ואראה פני אלהים', כדברי משיח בן דוד. המשיח מביע את כמיהתו לנקרא בשם 'אלהים' לא במשמעותו של שם זה 'עתה' – שהוא כינוי לספירת מלכות בעת שגוברת בה השפעת מידת 'גבורה' והיא גורמת רע ומוות, אלא הוא מבקש לראות 'פני אלהים' מתוך שיקרבוהו אל 'הקדוש ברוך הוא' דהיינו 'תפארת', ותתגלה לו ספירת 'בינה',⁴⁰ ובה אות שאף 'לא נמסר למשה רבנו' אך עתיד להיגלות לו בזמן הגאולה. בהקשר זה רומז מולכו למאמרו של רבי יוחנן, 'שלושה מפתחות בידו של הקדוש ברוך הוא שלא נמסרו ביד שליח, ואלו הם: מפתח של גשמים, מפתח של חיה ומפתח של תחיית המתים' (תענית ב ע"א ומקבילות בתלמוד ובמדרשים); כשם שהנהגת כל הדברים בעולם, המונהגים עתה 'בשמו יתברך', כלומר על ידי הספירה המסומנת באותיות שם הויה, תימסר למשיח בן דוד, כך גם השליטה במידת גבורה ומפתח של גשמים:

[...] 41[11ב] צמאה נפשי לאלהים לאל חי [תה' מב, 3], הכוונה מה שאני מתאוה למדת אלהים אין אין כוונתי בשביל מה שנמשך ממנה עתה, שאין נמשך עתה אלא רע ומיתה, אלא שאני מתאוה בשביל הדברים העתידיים להיות נמשכים ממנה [...] ומתי יהיה זה זה, בזמן שאבוא ויקריבוני לפני הקדוש ברוך הוא ואראה פני אלהים, רצה לומר שיראוני אותם פנים של מדת אלהים שעתידין לימסר לי מה

40 על כפל המשמעות זה של השם 'אלהים' בתורת הקבלה ראו: שערי אורה (לעיל הערה 33), שער ת, כרך ב, עמ' 43–52.

41 בניהו (לעיל הערה 14), עמ' שג.

שלא נמסר למשה רבנו עליו השלום [...] [141ב] ⁴² ובהיות שכל הדברים מונהגים בשמו יתברך, וזה ימסר למשיח בן דוד, ובאותו יום ימסר הקדוש ברוך הוא בידו מפתחות הגשמים ומדת הגבורה כדי שיהיה בידו יכולת להשמיד האומות ולעשות טוב [15א] לישראל.

חלקו הראשון של 'שיר חדש' נארג סביב הנושא הראשי שבפתיחתו, סיפור רבה בר בר חנה, ובתוכו משתלבים פרקים על נושאים משניים: פירוש משיחי על מגילת רות (4א-12א), ⁴³ אשר המילים 'גאולה' ו'בוקר' שָׁפָה אומרות דְּרַשְׁנִי (הנושא הזה עולה אגב הבוקר הקשור בנושא הראשי, שבו 'תינוק יונק משרי אמו!'). בתוך הפירוש על מגילת רות מפליג מולכו לביאור כישלון משיחיותו של בן כוזיבא (6ב-8א), ומדבר בה ברמז על ייעודו שלו כמשיח בן אפרים ועל מוצאו המכשירו לתפקיד זה. לאחר מכן הוא חוזר לפירוש על רות, ובסופו חוזר מולכו לנושא שפתח בו את הקונטרס: לפירוש האגדה של רבה בר בר חנה (12א-15א): כנגד כוח ההרס והחורבן של אותם 'גלים' הנמשכים ממידת גבורה, יורדים מִי החסד של הגשמים, הם שני הכוחות העתידיים להיות מסורים ביד משיח 'בזמן התחייה ביום הדין'. בסוף הקונטרס הראשון בא פירוש אחד עשר מזמורי תהלים (15א-31ב), ⁴⁴ שבסופו חוזר נושא 'בוקר הגאולה' של מגילת רות.

כל אחד משני קונטרסיו של 'שיר חדש' הוא דרשה אחת רצופה, מעשה אמנות. החל בפתיחת החיבור, בפירוש אגדה מן התלמוד (בקונטרס הראשון) או מאמר הזוהר (בקונטרס השני), נושא נקשר בנושא ודרשה בדרשה. אין בדרשות אלו פרקים נפרדים. יש שנדמה לקורא שהמחבר כבר מיצה נושא אחד ופתח בפרק חדש, אך הוא מסובב את מעגל הדרשה האחר עד שזה שב ומתחבר באופן מפתיע למעגל הראשון. רק קושי אחד עמד לפני המחבר – לסיים את דבריו, ששטפם היה פורץ ודוחק בו להוסיף עוד ועוד. לפיכך, כמו בקונטרס ראשון של 'ספר המפואר', הוא נדחק גם כאן לסיים בהערה: 'ועוד אכתוב דברים וסודות אחרים בע"ה שאין לי פנאי לכתבם עתה' (31ב).

אף על פי שהפירוש על רות אינו חיבור לעצמו, רשם המעתיק בשולי עמוד 4א כעין כותרת: 'פירוש מחלון וכליון'. אפשר שכך כינו תלמידי מולכו פרק זה, ועוד נראה להלן, בקונטרס השני, קושיה שכתב לו אחד מהם, ומולכו מביא את התירוץ שהשיב לו. הגרעין לפירושו המשיחי על רות, בכלל זה לְרַעִיּוֹן שני המשיחים – משיח בן דוד 'מסטר דיימנא' ומשיח בן יוסף 'מסטר דשמאלא' הסולל את הדרך למשיח בן דוד – יכול מולכו למצוא ב'מדרש רות' שב'זוהר חדש', שכמו נכתב במיוחד למענו: בדרשת הפסוק לרות ד, 6, 'לא

42 שם, עמ' שנו.

43 שם, עמ' שמג-שנד.

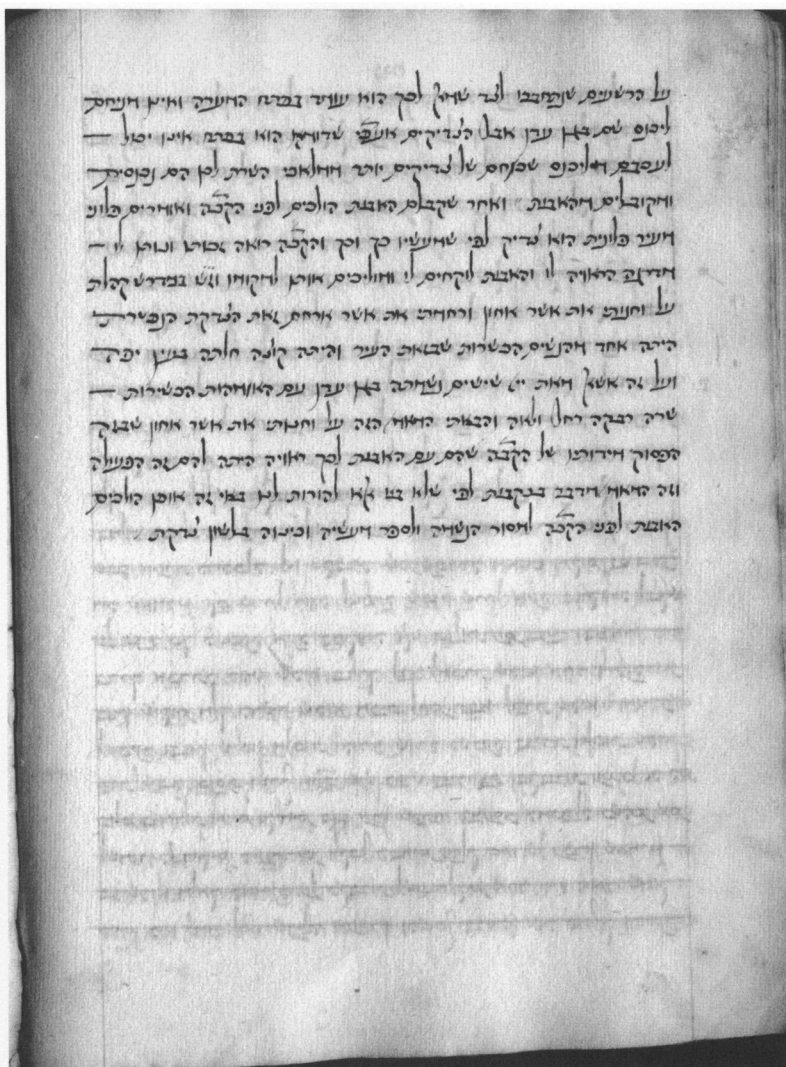
44 שם, עמ' שנו-שעז.

על ישראל חולמים כביד הספעת הכוכבים שהם כנגד הצבעה מדות לקח הפעולה
 שהיה ראוי שירד על כנסת ישראל וכהנה מקבלות זאת ההצבעה וזה מתירוממות הול
 זנות ובזיון לישראל שהם כביד חסר כבוד. אתם קריתם חרם ואין חמות — העולם
 קריתם חרם וזה שאמר כרם זנות לבני חרם — ודברי ישראל. אינם מאמינים
 שהם כביד משיב עולם בזה האופן; ושהוא מפלס לאדם כמעטו ומונה גם כן היה מקדשם
 דוד ואמר אחר נכל בלכו אין הלאים הסמיתו הנינו עליהם — יונם — שהם
 שונים הפעל תבא מהכונן שאמר בעליל לארץ — וקורס. מידר — שהם
 ית אותה שפעה: משקף משיכל קדמו לראות הים אחר שיירא אותי בדרך ובקום
 דמיון וזהו — ה מהמים הפקדן על בני יגום עול ובפאין הק' בה מונח זכות
 בישראל אנתו הטוב והנכרה מירשו יבוקינו מלמד בור כל במו בימיו קי בול מקיר
 אנתו ומרמיקו מישראל כמיו וזהו הכל הרי ימרו מהבנה שכל זה העיוב נעדר בלמוד
 וזהו היתה סכנה פסד לפי שימדיו נאלחו — אותם שפועים טוב לישראל וזה שאמר
 בלמוד אין עושם טוב וכו' אין גם אחר שישראל הם מתחלקים ויבנים יושבים כאחד ואין
 שמו של הק' בה מתימד ביניהם ועם זה יש יכולת באומות עליהם לפי שאינם עובדים
 להק' בה' ואינם עושים נדק ונא קוראים בבנין אלא בשם עז' ולכן אמר אבנתי עמי
 אכלנו לחם השם לא קראו ומה שאמר הלא ידעו כל סועלי און ירבה שזה כבר הול
 מנינו ביניהם מהדבר הידוע הוא מנינו בני האדם וזהו השם לא קראו ירבה
 גם כן פס קריתו ישראל בשמו באמת כס' קרוב' לכל אשר יקר וגו' באמת שאל הים
 קריתם אותו היה עונת הותם שלום יאלחו הקדמות עליהם שם פמרו כמד כי
 אלדים ברור דרין בין שם לפמרו מקנא פכק נדמו: בכתבא מלחמת מסיח בן דוד
 שדורו יסיחבדיק סקודם בל: יתמו הרעבים כמו שאמר הכתוב ימרו גארע דעבים
 ונתבון נדק: הו' יפמרו סלחמות סקיו מיוכדים במדת הדין שיחיה אלדים והמלחמה
 לא תהיה בכני דין חגל בשמו של הק' בה' ולכן אמר פכ בידו כמד פכ הו' פכ של
 הקב' ח' ממנו יפמרו כשיחמו הקבה' בפי דוד בזכות העניים כמו שאמר להלן ענף
 פני יפשו — ואמרנו אל שפעת פעמים אחר דוד להק' כס' מיקם נא קם אלא

- באחרונה
- כשאמר קומם ס' אל פסל
 - ידך אל עשם עניים וכפבל
 - זה קם ס' אמר מלמד עניים
 - חלוקת אכזרים עתה אקים יאמר
 - ח' וכאקים הק' בן זית סחוקת
 - פל דוד חו יאמר כמ מרב עש
 - יהיה רפואה לישראל
 - מבצי: מלכותיה יום
 - נקם לישראל

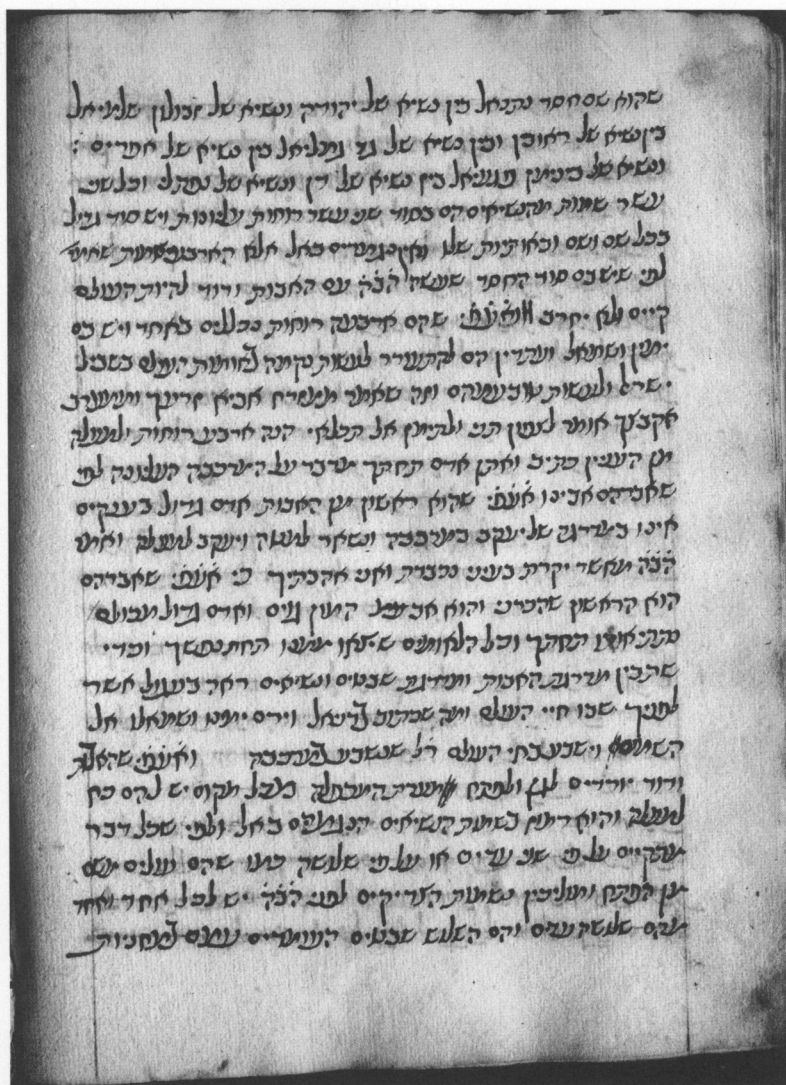
דפים 227-28א [בעמוד ממול], דרשות שלמה מולכו, דפוס שאלוניקי רפ"ט, עם הגהות, תיקונים ותוספות
 אוטוגרפיים. תצלום באוסף בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, R69A207, עותק 2. דוגמה של

This content downloaded from
154.59.124.85 on Thu, 21 Nov 2024 20:12:57 UTC
All use subject to <https://about.jstor.org/terms>

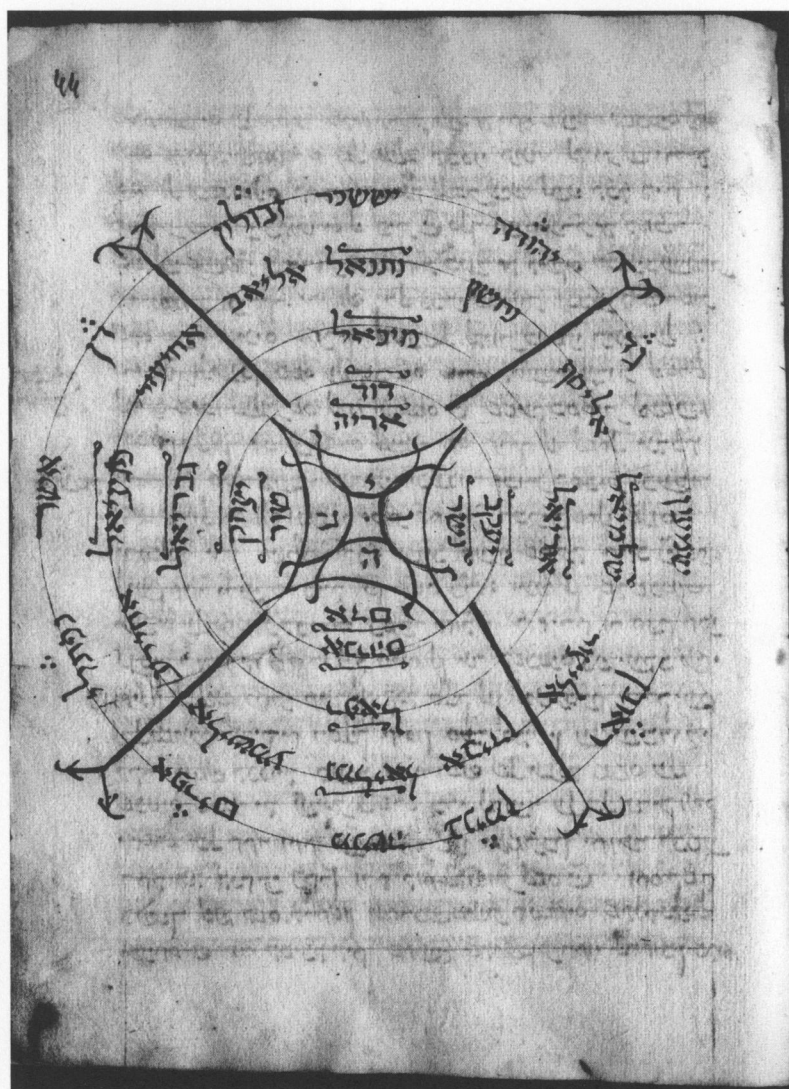

כתב־יד 'שיר חדש', דפים 442–443 [בעמוד ממול]: העתקה וכתובה אוטוגרפית של שלמה מולכו, מדרשת האשכבה לאישה מחוג המאמינים, שבאמצעה חולק כתב־היד בין שני תלמידיו ראו סוף ההשלמה בכתב אשכנזי בדף 442 (לקראת סוף השורה השביעית): 'זאת הצדקת הנפטרת [...]

This content downloaded from
154.59.124.85 on Thu, 21 Nov 2024 20:12:57 UTC
All use subject to <https://about.jstor.org/terms>

כתב־יד 'שיר חדש', דפים 443ב-444 [בעמוד ממול]: כתיבת ידו המוקפדת של מולכו וציור ה'עגול':
'זכדי שתבין מדרגת האבות ומדרגת שבטים ונשיאים ראה בעגול אשר לפניך שבו חיי העולם' (דף 443ב,

שורות 7–9 מלמטה). יושם לב לדוגמה אחת מתיקוני המחבר תוך כדי כתיבה (בדף 43ב, אמצע השורה החמישית מלמטה), שהתחיל לכתוב 'המערות מכפלה' ותיקן ל'מערות המכפלה'

אוכל לגאול פן אשחית את נחלתי, נדרש שם: 'מכאן דתרינ משיחין אינון, גואל קרוב וגואל רחוק: גואל קרוב מסטרא דימינא, גואל רחוק דא משיחא בן יוסף דאיקרי צדיק, ודא איהו משיחא דאתי ראשון'.⁴⁵ מולכו עושה את כל הנפשות הפועלות בסיפור המגילה דמויות אלגוריות: בועז הוא הקדוש ברוך הוא; אלימלך הוא 'שמו של הקדוש ברוך הוא, שלו ראוי המלכות', דהיינו ספירת תפארת; ומחלון וכליון – עשר הספירות. מולכו אינו נרתע מהמשלה זו אף על פי שבשלושתם כתובה מיתה. לשון 'מיתה' האמורה בספירות אלוהיות היא שהתמיהה אותו מאמין, אף על פי שמולכו מבאר אותה כאן כמשל להסתר הכוח האלוהי וסילוק השפע האלוהי שהיה מגיע מן הספירות לישראל, ודרכם – לכל העולם כולו. נעמי היא משל לישראל 'שהם נעימים במעשיהם', ורות, שמוצאה נוכרי, היא 'רמז לכנסת ישראל בזמן שישראל בגלות' שממנה מקבלת 'נעמי' ישראל מעט מן השפע האלוהי באמצעות 'הנערים' – שְׁרֵי האומות, וכו'. מגילת רות כולה היא בעיני מולכו סיפור שצפון בו סוד ייעודו של משיח בן אפרים.

[44א] ⁴⁶[...] ויהי בימי שפוט השופטים [רות א, 1] שהכוונה בזמן שהיתה מדת הדין שופטת את ישראל, ששופטים הוא כמו אלהים, כמו שאמר הכתוב והגישו אדוניו אל האלהים, ומיד כשהם שופטים יש רעב בארץ כמו שביארנו שהיא כנסת ישראל, מצד שהברכה נלקחת ממנה, ובהיות הסתלקות למעלה גם כן יש הסתלקות למטה במלכי ישראל שמסתלקים מכסאותיהם והולכים בגלות וז"ש וילך איש מבית לחם יהודה [רות א, 1] וכו' ואיש רמז להקדוש ברוך הוא⁴⁷ כמו שאמר הכתוב יי' איש מלחמה [שם"ט, 3], בית לחם יהודה רצה לומר מן הבית⁴⁸ שממנו בא הלחם והמזון ליהודה. ומ"ש [רות א, 1] לגור בשדה מואב, הוא ואשתו ושני בניו, הקדוש ברוך הוא איש וישראל הם אשתו, וכשהאשה בין האומות שהוא בשדה מואב, האיש גם כן עמהם, כמו שאמרו זכרונם לברכה כל מקום שגלו שכינה עמהם וכו'.⁴⁹ ומ"ש ושם האיש אלימלך אלי הוא שמו של הקדוש ברוך הוא, שלו ראוי המלכות, ושם אשתו נעמי הם ישראל שהם נעימים במעשיהם ושם שני בניו מחלון וכליון אפרתים, מחלון וכליון כמו פישון וגיחון שהם עשרת אותיות כנגד עשר ספירות כמו שפירשנו בקונטרסים ראשון⁵⁰ [על] עד נהר פרת שהוא לשון פרי ולכן אמר כאן אפרתים שהוא גם כן לשון פרי [...] ויש לשאול כיון שהשכינה עם ישראל כל זמן שהם בגלות

45 זוהר חדש, מדרש רות, פח ע"ב (לעיל הערה 38).

46 בניו (לעיל הערה 14), עמ' שמג.

47 הקדוש ברוך הוא, יי' – ספירת תפארת.

48 ספירת מלכות היא ה'בית' לספירת תפארת שבו מתאחדות הספירות שמעליו. מן ה'בית' הזה יורד השפע האלוהי לעולם – 'הלחם והמזון ליהודה'.

49 מגילה כס ע"א.

50 הכוונה לקטע בספר המפואר, ד"ש 33–44 (לעיל הערה 6), שמתחיל: 'פישון וגיחון אותיותיהן עשרה

[48] אם כן לא היה ראוי שיעברו צרות ורעות בהיותם בגלות. אלא הטעם הוא שכיון שהם בין האומות לומדים ממעשיהם, והכח שבה לוחם הקדוש ברוך הוא מלחמותיהם היא כִּישָׁנָה ביניהם, שאינו לוחם מלחמותיהם ורב ריבם כימי קדם ואינו מתלבש בעוז בעבורם, שהיא במידת הדין שהוא אלהים, כמו שאמר הכתוב הלא [אתה] אלהים זנחתנו ולא תצא אלהים בצבאותינו [תה' ס, 12]. ו'ש וימת אלימלך איש נעמי, רצה לומר שמתחלה היה איש מלחמה לישראל שהוא נעמי. ומ"ש וישאו להם נשים מואביות רצה לומר מחלון וכליון שהם המקומות שמשפיעים בעולם,⁵¹ עתה בעונות ישראל הם משפיעים הברכה באומות וישראל מקבלים צרות ורעות על ידם, בשביל שהם מרפים ידם מהמצות ופונים להקדוש ברוך הוא עורף ולא פנים ובשביל זה הם רויים מצרות ורעות, וזה שרמוז בשמותם שהם ערפה ורות [...]. והברכה הבאה לישראל אינה כימי קדם שהיו מקבלים אותה מיד הקדוש ברוך הוא, ובהיותם בגלות מקבלים אותה על ידי השרים שהם רמוזים בנערי בועז. שבוועז הוא רמז להקדוש ברוך הוא שעתיד למלוך על ישראל בעוז וגבורה ויעור משנתו שאמר וימות אלימלך איש נעמי [רות א, 3] שהכוונה שהסתיר כחו ועזו מהם ואינו לוחם מלחמותם כמו שביארנו.

את אמונתו שבימיו יעלה בוקר הגאולה האחרונה לישראל הביע מולכו בווריאציה על דרשת הפסוק רות ג, 13, שמצויה באגדת חז"ל, בהתעצמות ר' מאיר על גאולת נפש רבו אלישע בן אבויה, רות רבה פרשה ו, ד; ירושלמי, חגיגה ב, א (עז ע"ג): 'אמר, ליני הלילה וגומר. ליני בעולם הזה שדומה ללילה, והיה בבוקר, זה העולם הבא שכולו בוקר. אם יגאלך טוב יגאל, זה הקדוש ברוך הוא, שהוא טוב'. במקום 'העולם הזה שדומה ללילה' של הגורל האישי שם מולכו את ליל הגלות של גורל ישראל, שכבר מוכרח להגיע לקצו.

דרשה זו מתקשרת להסברו מדוע מפעלו המשיחי מוכרח להצליח במקום שנכשלה משיחיותו של בן כוזיבא, אף על פי שהסיבות שהכשילוה עודן קיימות. ההסבר מושתת על הפרק במסכת סנהדרין, שבו קובצו הגיונות האמוראים בענייני משיח. לפי מאמרו של רבי יוחנן, 'אין בן דוד בא אלא בדור שכולו זכאי או בדור שכולו חייב' (סנהדרין צח ע"א), ורבי יהושע בן לוי הסביר שם, שבדור שכולו חייב, הקדוש ברוך הוא יעשה למען שמו, ככתוב 'וירא כי אין איש וישתומם כי אין מפגיע' (יש' נט, 16), וכתוב 'למעני אעשה' (יש' מח, 11). גאולה בזכות צדקתם של ישראל הייתה בימי חזקיה מלך יהודה,

רמז לעשר ספירות [...], ומסתיים: 'והנהר הרביעי הוא פר"ת זאת הספירה היא מלכות, שהיא סוף י' ספירות ונקראת פרת שמשם עושים פירות מעשיהם של בני אדם'.
51 ספירות (כמו לעיל, 'מחלון וכליון' [...]) כנגד עשר ספירות, שהשפע שלהן יורד לעולם'.

ואחריו שוב לא הייתה עתידה להיות, וזה פשר מאמרו של רבי הילל, 'אין להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה' (סנהדרין צט ע"א). דורו של בר כוכבא לא היה זכאי דיו. כדי שיהיה הדור כולו זכאי, היה הקדוש ברוך הוא צריך להכרית מתוכו את הרשעים, אבל ברחמיו הוא חס עליהם. מולכו מביא את מעשה בן כוזיבא ממדרש איכה רבתי (ב, ד), כדי להסביר מדוע ניסיונו לגאול את ישראל כשל 'ולא נחת עליו רוח ה', ומה בינו לבין הגאולה על ידי המשיח מבית דוד בזמנו שלו: בימי בן כוזיבא היה 'עוון נחש', הוא הכוח השטני של השנאה והקנאה הגורם את חולי הגלות, והתרופה נגדו היא משיח בן אפרים. כבר ראינו למעלה, בדברים שהובאו מ'ספר המפואר',⁵² שחלוקת מלכות ישראל ושיתופם של בנימין ויוסף בה לא באה אלא לתקן אותו 'עוון נחש'. בכל דור נולד מי שראוי להיות משיח בן דוד ויכול לגאול בגבורתו, או אפשר ש'שכור חיילים' (מסתבר שמולכו חושב כאן על הגואל כמנהיג צבאי מטיפוס ה־condottiere של תקופת הרנסנס, ששימש כנראה דגם חיקוי לדוד הראובני), אלא ש'עוון נחש' של השנאה והקנאה מעכב. אולם עכשיו הגיע זמן הגאולה שביד הקדוש ברוך הוא שבעיקרה אינה תלויה במעשים, ועוונות הרשעים שבדור מתמרקים בייסורים. גם בזמנו של מולכו יש 'עוון נחש', אבל עתה יש כנגדו משיח בן אפרים, שתפקידו לפלס את הדרך למשיח בן דוד: להחזיר את העם בתשובה ולהילחם את מלחמת הגאולה. הקדוש ברוך הוא שולח לישראל את משיח בן אפרים כתרופה של 'דג לחולה'. נרמז כאן מאמר האמורא רבי חנינא בר חמא (סנהדרין צח ע"א) כסימן ציורי למצוקה, שבעקבותיה צפוי לבוא המשיח: 'אין בן דוד בא עד שיתבקש דג לחולה ולא ימצא', ומולכו מפרשו על משיח בן אפרים, שבברכת שבטו נאמר 'וידגו' (בר' מת, 16).

[35] [...] ומשיב הקדוש ברוך הוא ואמ[ר] 'ברוכה את ליי' בתי, הטבת חסדך האחרון מן הראשון' [רות ג, 10] [א6] ר"ל רצית וחפצת שזאת הגאולה האחרונה שתהיה יותר שלימה מן הראשונות, שְׁתַּעֲשֶׂה על ידי. 'לבלתי לכת אחרי הבחורים', מצד שהכח והגבורה מצויה בבחורים, כשמשון וגדעון ואחרים כאלו, לא רצית שתהיה הגאולה על ידם. 'אם דל ואם עשיר', ר"ל שאיפשר שיהיה גבור ודל, או איפשר שאע"פ שלא יהיה גבור שיהיה עשיר וישכור חיילים [...] ועתה כי אמנם כי אם גואל אנכי וגם יש גואל קרוב ממני [רות ג, 12] אמר הקדוש ברוך הוא, ודאי אני הוא הגואל כי עלי המלאכה לגמור ולגאול ולהושיע את בני, אבל הגאולה המוטלת עלי היא רחוקה, כי כשאני אגאל יהיה כשישראל יהיו רשעים ולא יהיה בהם זכות ליגאל אלא שאעשה למען שמי. אבל יש גאולה אחרת קרובה מהגאולה שלי, שהיא אותה שאעשה בזכות ישראל אם ישובו בתשובה. שאותה גאולה איפשר

52 ד"ש 14-13א; ד"א יא ע"ב-ע"ג

53 בנידו (לעיל הערה 14), עמ' שמו.

שתהיה בכל יום כמו שאומר הכתוב, היום אם בקולו תשמעו [תה' צה, 7].⁵⁴ ולכן ליני הלילה, רצה לומר שבי עתה בגלות כמו שאת יושבת, והיה בבקר יהיה לך גאולה שתצאי מהגלות שהוא לילה [...] [ב6] והגאולה שהיו ישראל ראויים ליגאל בזכות מעשיהם, שאמר עליה אם יגאלך טוב – כבר היה להם זאת הגאולה, כמו שאמרו חכמינו זכרונם לברכה בסנהדרין [צט ע"א] פרק חלק, רבי הלל אומר אין להם משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיהו. הכוונה באומרו אין להם היא לומר שלא יבא להם בזכותם, שאותו שהיה ראוי שיבא בזכותם כבר בא להם בימי חזקיהו, שהיה צדיק. ובזכותו עשה הקדוש ברוך הוא תשועה בימיו כמו שכתוב, ויצא מלאך יי' [מל"ב יט, 35] ואף על פי שהאיר להם הבקר, אחר כך חזר להעריב, עד שיבא הבקר שיאיר להם הקדוש ברוך הוא, שבזה לא יהיה עוד ערב. וזה רמזו לנו בפסוקים ואני אמרתי אגלה אונך לאמר וכו' אם תגאל גאל ואם לא הגידה לי [רות ד, 4] אמר הקדוש ברוך הוא לישראל, באחד משני פנים אפשר שתגאל, או בשביל מעשיך הטובים או אף על פי שיהיו מעשיך רעים תגאל למען שמי, ואם יגאלך הטוב שלך אדע שאין אתה צריך לגאולתי [...] להקים שם המת על נחלתו [רות ד, 10] רצה לומר שמו של הקדוש ברוך הוא, שאינו מתנהג עתה עם גבורותיו והוא כישן, אני רוצה שיקום על נחלתו שהם ישראל, כמו שכתוב, כי חלק יי' עמו [דב' לב, 9] [...] וזהו שאמר לא אוכל לגאול לי, לפי שאם תעשה הגאולה בזכותי יבואו כל כך צרות בעולם שנחלתי תהיה נשחתת, וז"ש פן אשחית את נחלתי [רות ד, 6] כמו שמצינו בכן כוויבא שהיה לו להיות משיח, שכן היה מבית דוד, ולא יכול להושיע את ישראל, ולא נחת עליו רוח יי' [...] [דב] [...] אעפ"י שזו הגאולה של בן כוויבא שהראיתך למעלה לא היתה אמיתית, הגאולה הנשארת ביד הקדוש ברוך הוא, זו תהיה שלימה ואמיתית. ואם תקשה ותאמר שגם עתה אנו רשעים כמו שהיה בימי בן כוויבא, הצרות שעברנו מאותו זמן ועד עתה, ואותם שנעבור, הם מירוק עונותינו, וזהו שאמרו זכרונם לברכה, סנהדרין צח ע"א] אין בן דוד בא עד שיתבקש דג לחולה ולא ימצא [...] כוונת המאמר: דע שמעת שאנו בגלות אנו חולים מחולי נחש הקדמוני. וזה נרמז לנו בַּבֶּן⁵⁵ כוויבא שנמצא נחש באותו ארכובה שהיה מקבל אבני בליסטראות להורות שמה שאמר דניאל עליו ועצם כחו ולא בכחו [דנ' ח, 24] שלא נמסר לו כחו של הקדוש ברוך הוא בעון הנחש שהיה נמצא [א8] בישראל, שהוא הגורם לנו מיתה וצרות. וזה החולי עד עתה לא יכול להרפא, וזהו המעכב שלא תנוח רוחו של הקדוש ברוך הוא על משיח בן דוד שבכל דור ודור [היא נחה] על אחד מזרע יהודה שהוא ראוי להיות משיח לישראל [...]. ולזה צריך לבקש הדג שהזכיר המאמר, שהוא משיח בן אפרים שנאמר בברכתו וידגו לרב

54 כהבטחת אליהו לרבי יהושע בן לוי, סנהדרין צח ע"א. 55 מנוקד במקור.

בקרב הארץ [בר' מח, 16] ורוב הברכה נתנה לאפרים שהרי על ראש אפרים הושם הימין ובשביל זה אנו אומרים משיח בן אפרים.

בהקשר זה של ייעוד משיח בן אפרים מצוי, לדעתי, רמז ביוגרפי חשוב לגבי מוצאו של מולכו, שמתקשר לרמזים אחרים המצויים בכתביו. בפתיחה ל'ספר המפואר', החיבור 'למען אחיו ורעיו הנאהבים היושבים בשאלוניקי', הוא מבקש מן הקורא שידנינו לכף זכות אם ימצא בו איזו שגיאה, בהתחשב בביוגרפיה שלו: 'כי עונותי גרשוני מהסתפח בנחלת ה' ונתגדלתי בין הגויים'.⁵⁶ באיגרתו לחכמים הוא מתאונן 'כי עזבוהו אביו ואמו'.⁵⁷ ואילו בדרשה הנוכחית נמצא כפי הנראה רמז, כי לא היה זה עניין של חינוך גרידא, אלא ששלמה מולכו אף היה צאצא של נישואי תערובת עם נוצרים, ותערובת זו 'מצד שמאל' של אמו הנוצרית, היא דווקא המכשירה אותו לייעודו כמשיח בן אפרים.

[א8]⁵⁸ [...] ורוב הברכה נתונה לאפרים, שהרי על ראש אפרים הושם הימין [של יעקב (בר' מח, 14)] ובשביל זה אנו אומרים משיח בן אפרים. שמשיח בן יוסף היה לנו לומר ואנו אומרים משיח בן אפרים,⁵⁹ לפי שאפרים לקח ממדת אמו שהיא אסנת בת פוטיפרע שהיא מצד שמאל, שהוא כחו של סמאל,⁶⁰ שממנו נמשך הנחש. וגם מנשה לקח ממדת אמו, ולקח חלק יותר גדול ממה שלקח אפרים, ולא היתה הימין ראויה אליו אלא לאפרים, שלקח מעט מצד אמו והרבה מצד יוסף. והיה בהכרח שיקח מכח סמאל, מצד כח וגבורה שצריך למלחמות ולהיות אכזר,⁶¹ ולזה די במעט שיקח מצד שמאל. ולזה רמזו באות פ"א מאפרים שהוא פ"א של פוטיפרע.

סבורני שיש כאן רמז לכך שאמו של מולכו הייתה נוצרייה. להבנה כזאת של הנאמר כאן אפשר למצוא סיוע בסטרופה מסוימת בשיר משיחי מאת שלמה מולכו, שפורסם על ידי

56 המשפט 'ונתגדלתי בין הגוים' הושמט בדפוס פראג השני [חסרה שנה], בדפוס אמשטרדם תס"ט ובמהדורת אדרי (שנדפסה בעיקר על פי ד"א).

57 חית קנה (לעיל הערה 2), עמ' יב-יג.

58 בנידו (לעיל הערה 14), עמ' שמח-שמט.

59 'משיח בן יוסף' כמי שנגזר עליו למות כבר נזכר בתלמוד ובמדרש, ואילו ייחוסו ב'שם' משיח בן אפרים' נזכר בחיבורים האפוקליפטיים 'ורובבל' ו'אותות המשיח', שעליהם ידובר להלן, בתרגום הארץ-ישראלי (המיוחס ליונתן בן עוזיאל) לשם' מ 11 ('ומשיחא בר אפרים [...] דעל ידיו עתידין בית ישראל לנצחא לגוג ולסיעתיה בסוף יומיא'), ובאחת מנוסחאות התרגום הארמי לזכריה יב 10 ('...מא דקרו עממיא למשיח בר אפרים'), ראו: אלכסנדר שפרבר, כתבי הקדש בארמית, ג, בריל, ליידין 1962, עמ' 495, בחילופי הנוסחאות), ודאי בהשפעת הספרות הפוקליפטית.

60 את התיבות 'של סמאל' השלמתי לפי הפרסום של בנידו ([לעיל הערה 14], עמ' שמח) הואיל ובכה"י שהיה לפני נחסרו תיבות אלו בגלל חיתוך שולי הדף.

61 הבלטות שלי, ש"צ.

דוד קאופמן: ⁶² 'העיר מצפון. לבקש בן בת אילון' ⁶³ / בן עשו שהוא אדם. הצעיר שלמה'. קאופמן כתב: 'חשוב לציין, ששיר זה עומד באופן ברור על מוצאו הנוצרי של מולכו. הוא מזהיר על עצמו שמוצאו מזרע עשו, משמע שאינו אנוס שחזר לדת אבותיו. מסתבר כי מה שחזק אותו בדעתו שראוי הוא לתפקידו היה הרעיון שגואל המדוכאים יבוא מעם המדכאים'.

גילוי החיבור 'שיר חדש' מצריכנו מחד גיסא להתייחס להשערות של קאופמן, שהחוקרים התעלמו ממנה כליל, ומאידך גיסא לתקן את טעותו, כאילו לא היה שלמה מולכו מזרע ישראל כל עיקר. העובדה שבשני הטקסטים, בשיר הנזכר ובחיבור הנוכחי, חוזר מולכו ורומז למוצאו מבת נוכרים דווקא, מעידה כנראה שאין זו רק מטפורה לחינוכו הנוצרי, אלא אכן הייתה תערובת נוכרית במוצאו של מולכו, והוא אף דורש כאן עובדה זו כמעלה המכשירתו לייעודו כמשיח בן אפרים. אך המוצא המעורב היה רק 'מעט' מצד אמו, ו'מה שחזק אותו בדעתו' לא היה הטעם ששיער קאופמן, אלא דימויו העצמי והאידיאולוגיה המשיחית שלו: למשיח בן אפרים צריכה להיות תערובת נוכרית כלשהי, 'מכוח סמאל' התלוי בספירת גבורה, לשם האכזריות הנחוצה ללוחם. ההשוואה למוצאו של אפרים בן יעקב מוציאה מכלל אפשרות שהיה מוצאו לגמרי 'מעם המדכאים', כסברת קאופמן. גם גדליה אבן יחיאי מעיד, 'והיה מזרע ישראל', ⁶⁴ וגם מולכו עצמו, באיגרתו אל החכמים, מציג את עצמו כ'חוטא מגוע בני גלותנו שיצא מארץ בעלי ריבנו'. ⁶⁵

'חולי נחש הקדמוני', שהוא עוון הקנאה והשנאה מימי אחי יוסף ומכירתו, שעליו כבר דיבר מולכו ב'ספר המפואר', הוא שהכשיל את ניסיונו המשיחי של בן כוזיבא, ועדיין 'גורם לנו מיתה וצרות זה החולי עד עתה, לא יכול להרפא'. מולכו נוטל עליו את גורל משיח בן אפרים, שבייסוריו ומותו אמור לרפא אותו חולי. הוא ה'דג' האמור בדרשתו דלעיל, העוקר את העוון, שלא יימצא עוד:

[8ב] וז"ש עד שיתבקש דג לחולה ולא ימצא, שאין הכוונה שלא ימצא הדג, אלא שלא ימצא חולה, לפי שמשיח בן אפרים יקבץ עליו כל החלאים של ישראל, כמש"ה אכן חליינו הוא נשא ומכאובינו סבלם [יש' נג, 4] ואז יגלה משיח בן דוד, כמש"ה ביום ההוא אצמיח קרן לבית ישראל [יח' כט, 21].

David Kaufmann, 'Un poème messianique de Salomon Molkho', in: *REJ*, XXXIV (1897), pp. 121–125. על פי כ"י הלברשטם 441: 'שירו לה' שיר חדש עשה האדון החסיד כמ"ה [כבוד מורנו הרב] שלמה מלכו יזי"א אס"ו [יראה זרע יאריך ימים, אמן סלה ועד].

⁶³ כבר העיר קאופמן [שם] שייחוס זה רומז לפסוק בראשית לו, 2, 'עשו לקח [...] את עדה בת אילון החתי', ואפשר להוסיף גם את בראשית כו, 34, 'ויהי עשו בן ארבעים שנה ויקח [...] ואת בשמת בת אילון החתי'.

⁶⁴ שלשלת הקבלה, מה ע"ב.

⁶⁵ כך גרסת האיגרת בדברי הימים לר' יוסף הכהן (לעיל הערה 1), עמ' רו ע"ב, והיא נראית לי יותר מגרסת חית קנה (לעיל הערה 2), עמ' יב: 'שיצא מבעלי ריבנו'.

שוב הדמיון לתורת המשיח הנוצרית מזדקר כאן לעין, וההבדל הוא, כאמור, בחלוקת התפקיד המשיחי בין שני אישים. לעצמו ייעד מולכו רק את תפקיד משיח בן אפרים, הסובל ייסורים ומיתה והגואל מ'עוון נחש הקדמוני', הוא הדמות המשיחית המשנית באפוקליפטיקה היהודית של 'ספר זרובבל',⁶⁶ ואילו את תפקיד משיח בן דוד, המנצח והשופט באחרית הימים הוא ייעד לדוד הראובני. סבורני כי אפשר לראות קשר בין הדג המסמל את משיח בן אפרים אצל מולכו, לדג (Ιχθύς) המסמל את המשיח בנצרות.⁶⁷ עם ייעודו כמשיח בן אפרים, ראה מולכו את עצמו גם כנביא הגאולה האחרונה. את תאריך חזרת הנבואה לישראל הוא קובע כאן לשעבר, לשנת ה' אלפים רפ"ח (1528). בשנה זו, אחרי שוד רומא בשנה שקדמה לה, תכפו עליו חזיונותיו שהביאוהו לידי ההחלטה ללכת לאיטליה,⁶⁸ ששם ימלא את ייעודו כנביא ומשיח בן אפרים, ותינתן לו רשות לפרסם את חזיונותיו 'עם פְּרוּש באר היטב', כדבריו לר' יוסף טיטצק, המובאים באיגרתו לחכמים: 'ואיִקֵּץ מהמראה הזאת ולא הבנתי מֵאֲמָה. אחר כך ראיתי כמראה הזקן הראשון שראיתי במראות הראשונות והיה פרש לי הכל. ועדין אין אני רשות [צ"ל: רשאי] לפרסם דבר ממה שפירש. וכשיגיעני הקדוש ברוך הוא לשלום לארץ אדום. אעשה חבור בארוכה מכל המראות שראיתי'.

66 אהרן אדולף ילינק, בית המדרש, ב, לייפציג תרי"ג [מהדורת צילום: ספרי ואהרמן, ירושלים תשכ"ו], עמ' 54–57; שלמה אהרן ורטהימר, בתי מדרשות [מהדורה חדשה], כרך ב, ירושלים תשי"ג, עמ' תצה–תקה; יהודה אבן שמואל [קופמן], מדרשי גאולה, ירושלים תשי"ד, עמ' 56–88.

67 המילה היוונית Ιχθύς, דג, כסמל קדום ונפוץ של האמונה הנוצרית. דייגים ודגים הם מוטיב חוזר ונשנה בסיפורי האוונגליונים (כגון מתי ד, 19, לוקס כד, 42, יוחנן כא, 8–14). טרטוליאנוס בחיבורו *De Baptismo* מכנה את ישוע עצמו Ιχθύς, ראה: PL (Accurante J.-P. Migne), vol. 1, Paris 1844, p. 1198A. התיבה ΙΧΘΥΣ נתפרשה בדרשנות הנוצרית כראשי תיבות של Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ (ואילו כל אותיות המשפט הזה נמצאו כאקרוסטיכון של שיר חזון, שיחם לסיבילה האריתראית – ראה: A. Kurfess (ed.), *Sibyllinische Weissagungen*, Berlin 1951, p. 170–171; על רושם השיר אצל אֶזְבִּירוס מְקִיסְרִיָּה ואוגוסטינוס (בחיבור *De Civitate Dei*, ספר 18, פרק 23, ראה: קורפס (שם), עמ' 208–211, 324–325, 342–343).

68 אהרן זאב אשכולי (התנועות המשיחיות בישראל², ירושלים תשמ"ח, עמ' 417) שיער ששלמה מולכו הגיע לאיטליה בשנת רפ"ט או ר"ץ. אולם בסוף רפ"ט (בראש חודש אלול) נמצא מולכו בבית הדפוס בשאלוניקי. על כל פנים הוא הגיע כנראה לאיטליה בסוף 1529, שהרי 'בעשירי לחודש הגויים שנים עשר [פברואר] הוא חודש אדר', (יג באדר א ר"ץ) כבר היה 'סוף שלושים יום' לשיבתו ברומא, כפי שכתב באיגרתו לחכמים. כלומר הוא הגיע לרומא ביום 11.1.1530, וקדמו לזה הימים שישב ודרש באנקונה, באורבינו ובפיזאורה. מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ג, עמ' קנז, הערה 4) 'שש רגליים לדבר שפעולתו באנקונה קדמה למסעו בתורכיה' אינה נראית לי, גם אם מסעו לממלכה העות'מאנית היה דרך איטליה, כפי שיוצא מן הסדר הנזכר אצל יוסף הכהן (ז'יעבר לאיטאליאה [...]) וילך תוגרמה; והרי קווי מסע האנזיות מפורטוגל אכן עברו בנמלי איטליה) הרי באיגרתו לחכמים כתב מולכו: 'בהגיעי לאנקונה תִּכָּף סבבוני עדת מרעים והלשינו עלי לפני ההגמון באמרם איך ש כנתי עם אהלי קָדָר, משמע – אחרי בואו שמה מן הממלכה העות'מאנית.

בנוסף של קטע מאגרת זו, שנשתמר בכתב יד יחיד,⁶⁹ נמצא המשך לדבריו אלו על מראות הנבואה. מולכו מוסיף בו דברים על חוויית הנבואה המיסטית, שהחלה פוקדת אותו לאחר שנסע מפורטוגל, בה הוא משיג את ידיעת העתידות ואת הלימוד המופלא ללא רב ומורה ארצי, אלא ממה שהוא קולט משיבת החכמים שבשמיים ומן הספרים הפתוחים לפניו. הוא גם מדבר בו על אימות הנבואה על ידי המאורעות המופלאים 'שיתחדשו', שסופם לשכנע את הכול. כנביא 'עבד ה' ובחיריו שבספר ישעיה', הוא ומאמיניו נושאים לעת עתה 'חרפת אנוש' (יש' נא, 7) ו'כלימות ורוק' (יש' נ, 6). אך נבואתו, עם כל המופלא והנסי שָׁפָה, סופה שתהיה מקובלת על הרציונליסטים כעל בעלי האמונה, עד שלא ימצא 'בעל שכל ובעל אמונה', שיפקפק בנבואתו וירצה לטעון ולומר דבר אחר, או יתנגד לנבואות שהן כבר כתובות, ולאותן שהוא עוד יכתוב:

וכשיגיעני הקב"ה לשלם לארץ אדום אעשה חיבור בערוכה[!] מכל המראות שראיתי עם פיר[וש] באיר הטיב, ומשם אשלחנו לירא[י] ה'. והדברים שהתחדשו אחרי בואי שם יגידו עלי ועל תום לבבי סבלנות[!] כלימ[ות]ות⁷⁰ ורוק [...] ובימים ההם יאמינו בני ישראל בני ישראל אֵלֵי בלי ספק, לא יהיה ודבר גוזמא, ובעיני כל בעל שכל ובעל אמונה[ה] ר"ל [רוצה לומר] ד"א [דבר אחר]⁷¹ מכל מה שכתוב[ב] ומכל מה שאכתוב. ואודיעך שמיום שנסעתי מפורטוגל נראו אלי מראות בחלום, כי שם הראוני כל הדברים העתידיים לבוא עלי וכל הדברים העתידיים להתלחד בימי. ולפעמים אני רואה עתה ישיבת חכמים וספרים פתוחים לפניו ועוסקים בתורה ועושים משא ומתן ופירושים, פסוקים ומאמרים מרבותינו ז"ל, ומתוך דבריהם אני שומע ולומד איזה דבר, כי לא למדתי ולא הורגלתי בלשון הקדש ולא הבנתי את כל דבריהם, אבל ממה שלומדים שם אותי אני משיב לשואלם פירושים ופסוקים ומאמרים אשר קשה הבינתם[!] בעיני חכמי הדור. ומי שירצה ישאל ממני מה שירצה לפרש פסוקים ומאמרים סתומים, בעזר השי"ת בטחתי להשיב לכל שואל די סיפוקו דברים עליונים ומתישבים על לב כל בעל שכל מה שלא נמצא בספרים, מה שהורוני מן השמים, כי לא למדתי מפי רב וחבר מעולם...

האמונה שהגאולה המשיחית כרוכה בחזרת הנבואה לישראל הייתה מסורה ומקובלת בקרב יהודי ספרד, כפי שהעיד הרמב"ם.⁷² הנבואה קשורה לארץ ישראל, כפי שכבר כתב ר'

69 פרנקפורט ע/נ מיינ, Heb. Oct. 164, דפים 44-25 – ראה עליו בהערה 3, למעלה.

70 כמו הנביא הנדרף שבישעיה נג, 6; אני מתקן כאן את הקריאה 'ביליתי[!]' של משה אידל, שהביא קטע זה במאמרו 'שלמה מולכו כמאגיקון', ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח, סדרה חדשה, ספר שלישי (יח), ירושלים תשמ"ה, עמ' 204.

71 אני מתקן כאן את קריאתו של מ' אידל, שם: 'ר"ל ד"מ' ופתרונו שם: 'רוצה לומר דרך משל, שאינם מתיישרים עם משמעות הדברים.

72 בקשר עם חשבון קץ לשנת ד' תתקע"ב ליצירה, שמוסר הרמב"ם כקבלה מאבותיו באגרת

יהודה הלוי בספר הכוזרי,⁷³ ולפיכך חזרתה לישראל קשורה בהשפעת הברכה על ארץ ישראל העליונה, היא ספירת מלכות, ועל ידי כך גם על ארץ ישראל הארצית. מולכו נתנבא שדברים אלו יתרחשו בשנת ה'רפ"ח.

[א9] [...] ומ'ש ותקם בטרם יכיר איש את רעהו [רות ג, 14] רוצה לומר כי מזמן שאנו בגלות, כמו שאבדנו הברכה מיד הקדוש ברוך הוא כן אבדנו הנבואה, שבעונותינו אינה מצויה עתה בישראל, לפי שהאיש גבריאל⁷⁵ אינו מכיר עתה את רעהו שהוא יעקב, רצה לומר לזרעו, להשפיע עליו הנבואה כימי קדם, ועתה מגלה לנו שירחם הקדוש ברוך הוא על הכנסת עם הברכה ושיזכור לעמו ולא רצו קודם שתמצא נבואה בישראל והכנסת יהיה קס'⁷⁶ וז'ש בטרם [כפי הכתיב] יכיר איש את רעהו. ולגלות עוד זה הסוד, כתוב בטרם בוא'ו שהיא הוי'ו של יעקב⁷⁷ כמו שרמזו בפסוק וזכרתי את בריתי יעקוב [וי' כו, 42] שהוא מלא וא'ו, ואמר גם כן [בהמשך הפסוק] והארץ אזכור שהיא ארץ העליונה שהוא הכנסת. ודע שבוה הפסוק מ'וזכרתי' עד 'והארץ אזכור' עולות אותיותיו בחשבון חמשת אלפים ומאתים ושמונים ושמונה. שמאותה שנה והלאה עתידה הברכה להיות מושפעת בארצנו.⁷⁸

תימן', שבהגיע עת הגאולה 'תחזור הנבואה לישראל [...] ואין ספק שחזרת הנבואה היא הקדמת המשיח' (איגרת תימן, תרגום ר' שמואל אבן תיבון, איגרות הרמב"ם, מהדורה מדויקת... מאת יצחק שילת, ירושלים התשמ"ז, א, עמ' קנג). בספר מורה הנבוכים ב, לו (מהד' יהודה אבן שמואל [קופמן], הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ב/1981, עמ' שכט) מסביר הרמב"ם שעצבות הגלות והעדר החירות היא הסיבה להיפסקות הנבואה, והתבטלותה 'הוא הסיבה גם כן בשוה הנבואה על מנתה לימות המשיח'.

73 עיי' רבי יהודה הלוי, ספר הכוזרי בהעתקתו של ר' יהודה אבן תבון, נערך ע"י ד"ר א. צפרוני, הוצ' מחברות לספרות, תל-אביב תש"ח, מאמר ב, יד, עמ' 75-79: 'כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בה או בעבורה...'. אותו רעיון חוזר בספר הוזהר: 'כל אינון נביאים דהוו בההוא זמנא לא נטלו נבואה אלא באתרה כדאמרן. ובגין כך יונה הוה ערק לבר מארעא קדישא דלא יתגלי עליה נבואה' (וזהר חלק א פה ע"א).

74 בנייהו (לעיל הערה 14), עמ' שנ.

75 בספר המפואר (ד"ש 99 [לעיל הערה 6]) כתב מולכו ששני הכרובים הם דמויות גבריאל, משפיע הנבואה, ויעקב, המקבל אותה. כך חיבר מולכו בין תיאור הגעת הנבואה מבין שני הכרובים, שנמצא במדרש (ספרי במדבר נח) ובין תיאורה כמגעת על ידי 'האיש גבריאל' (שבמקרא רק מפרש לדניאל את חזונו; דנ' ט, 21), ושימש לרמב"ם, אולי בהשפעת האריסטוטלים הערבים, כדימוי לשכל נפרד שממנו שופעת הנבואה (מורה הנבוכים, חלק ב, פרק מב).

76 'כנסת ישראל' העליונה, ספירת 'מלכות' – השכינה תקום מעפרה, כפי הדמיו הרווח בקבלה.

77 ספירת 'יסוד' (שמשח כן אפרים קשור בה) – ראו שערי אורה (לעיל הערה 33), שער ב, כרך א, עמ' 137.

78 'ארצנו' היא ארץ ישראל הארצית, שהברכה מושפעת עליה בעת שהיא מושפעת על 'הארץ' העליונה, השווה: וזה ח"ג ד ע"ב: 'הנצנים נראו בארץ [...] וקול התור נשמע בארצנו [שה"ש ב, 12] [...] כיון דכתיב "נראו בארץ", מהו דכתיב "נשמע בארצנו"? דהא בחד "ארץ" סגיא! אלא [...] [בארץ]

הקונטרס הראשון של 'שיר חדש' מסתיים בפירוש אחד עשר המזמורים שאמר משה כנגד אחד עשר שבטים שבירך, ובפסוקי תורה ונביאים המתקשרים עמהם ו'ההתייחסות שיש לכל פסוק ופסוק עם המזמור' (15א-31ב). אף נושא זה אינו נפרד משאר הקונטרס, אלא המחבר חוזר לשני הנושאים הקודמים, פירוש סיפור רבה בר בר חנה שבו פתח, ופירוש מגילת רות.

מולכו רוקם דרשה סבוכה, שבה הוא מגלה קשר בין מזמור צ בתהלים, 'תפלה למשה איש האלהים אדני מעון אתה היית לנו', לפסוק 'נגע צרעת כי תהיה באדם' (וי' יג, 9), 'שבהיות שמזה השם [אדני, שהוא ספירת מלכות] באות המכות והנגעים' (19א), והוא מפליג לדרשה על פסוקי נבואות ישעיה, שבה הוא רומז על שליחותו המשיחית באיטליה. כבר ב'ספר המפואר' תיאר מולכו את מלחמתו של משיח בן יוסף נגד רומי כקרב האחרון במלחמה הקדומה בין ישראל לאדום: צפו בן אליפז בן עשו עם מבחר גבוריו ארב ליוסף ואחיו בדרכם לקבור את יעקב אביהם בארץ כנען, ויוסף התגבר עליו וכלא אותו בבית האסורים במצרים. לאחר מות יוסף ברח צפו בן אליפז 'הלך לארץ קאנפאניא ומלך על כותיים (צ"ל: כיתיים) ברומי, לבסוף מלך על ארץ יון איטאליא [...] פרו ורבו ממנו כל אומות אדום הנמצאות עתה'.⁷⁹ סיפור אגדה זה לקח מולכו מספר יוסיפון,⁸⁰ שמחברו האיטלקי הקדיש פרק לקדמוניות ארצו. דרשת מדרש מאוחר, שיש בו ציפייה למפלת מלכות 'אדום' בימי מחברו, מולכו מפרש על תולדות אדום בעבר, ואף מוצא בו רמז למבנה המדיני של איטליה: 'ומה שאמרנו שאליהו עתיד להגלות בעיר רומי נביא ראה לזה ממה שאמרנו ז"ל במדרש "אבכ"ר"⁸¹ [...] עתידין כל אומות העולם לבגוד באדום ולפנותה מביניהן, ואין מניחין לה לא כרך ולא מדינה, ודוחין אותה מאומה לאומה עד שמגיע לבית גוברין ומשלים לו את המלכות, ולאין הוא בורח, לבצרה'. ומולכו מפרש: 'בית גוברין אלו השררות' שבה, דהיינו הדוכסים של 'איטליא לונברדיא [...] וגוברין לשון גבורה הוא, לפי שבאלו השררות שהזכרנו נמצאו לעולם אנשים גבורי חיל', וכוונתו לנסיכי בית ספורצה במילנו, שהגיעו לשלטון מכוח השתלטות צבאית, לעומת 'המלכויות' שכוללות גם את הרפובליקות ומדינת האפיפיור ואת הערים שתחת שלטון 'כמו ויניסייה,

איהי "ארץ" קדישא, "ארץ" עילאה, "ארץ" דא! [...] "וקול התור נשמע בארצנו" – דא "ארץ" דלתא דאחסנו ישראל על ידא דיהושע'.

79 ד"ש 29א (ד"א יז ע"א גורס בטעות 'ארץ יין [!] איטליא').

80 ראו ספר יוסיפון, א, מהדורת דוד פלוסר, ירושלים תשמ"א, עמ' 14. 'ארץ יון איטליא' ככינוי לרומי מיוסד על מגילה ו ע"ב: 'איטליא של יון זה כרך גדול של רומי'.

81 מדרש מאוחר שלא הגיע אלינו אלא במובאות, בעיקר ב'ילקוט שמעוני'; נקרא כך על שום ראשי התיבות של נוסחת הסיום החוזרת בסופי דרשותיו, 'אמן במהרה בימינו כן יהי רצון'. המאמר שעליו מסתמך מולכו נמצא ב'ילקוט שמעוני' רמז קטו (והוא עיבוד של מדרש אמוראים, בראשית רבה סז, ו מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 761): 'הנה משמני הארץ יהיה מושבך – זו איטליא, ומטל השמים מעל – זו בית גוברין'.

אנקונה, פישדה, פלורנסה, ורבים כאלו, וכאלו יש רבות בארץ אלימניא. ומה שאמר שעתידין כל האומות לבגוד באדום ואין מניחין לה לא כרך ולא מדינה, אין זה עתיד אלא עבר, לפי שכל מדינות אדום ועריהם ושררתם היה מתחלה סמוך לארץ ישראל, ואחר כך אבדו כל עריהם ונשמדו מדינותיהם אחר שגבר עליהם יוסף, כמאמר שהבאנו על אליפז התימני. חשוב היה למולכו להביא את הביסוס ה'היסטורי' לזיהוי רומא והנצרות עם 'אדום' ו'עשו', שבמושגים המסורתיים היה מובן מאליו, מפני שראה בפעילותו המשיחית באיטליה סגירת מעגל: משיח בן אפרים מסיים את המלחמה באדום, שהחל בה יוסף. ב'שיר חדש' מולכו מחדש, שהגאולה המשיחית עתידה להכריע גם בתחרות שבין ארץ ישראל לאיטליה: בזמן הגלות ירשה איטליה את טבע 'ארץ הכרמל', שניטל מארץ ישראל, ומולכו חוזה בזמן קרוב שינוי טבעה הנוח של איטליה, וארץ ישראל עתידה לחזור למעלתה, להיות 'ארץ הכרמל'.

[201] [...] וז"ש [שה"ש ז, 6] מלך אסור ברהטים ועד מתי יהיה אסור עד שיערה עלי רוח ממרום כמו שאמר הכתוב [יש' לב, 15] עד יערה עלינו וכו'. ולזה אמר כאן [שה"ש ז, 6] ראשך עליך [ככרמל], שמן הראש יערה עליו הרוח, כדי שיציאנו מגלות וישבו ארצותינו השוממות לכרמל⁸² [...] ואהבת הקדוש ברוך הוא לישראל יהיה יותר מימי קדם כמו שנאמר אחר זה מיד [שה"ש ז, 7] מה יפית ומה נעמת אהבה בתענוגים, ואלו התענוגים יהיו נצחיים, שלא יפסדו, כמ"ש הפסוק שהבאנו למעלה, וישב עמי בנוה שלום ובמשכנות מבטחים ובמנוחות שאננות [יש' לב, 17]. ואמר אחר כך וברד ברדת היער ובשפלה תשפל העיר [יש' לב, 19] ועל זה הפסוק אגלה לך מה שהעלים בן עזרא בפרשו זה הפסוק שהבאנו למעלה, שאמר 'ראשך' משיח בן דוד ו'דלת ראשך' משיח בן יוסף, מלך אסור ברהטים – רמז שמשית בן דוד הוא אסור עד שיגיע הקץ, כי ביום שנחרבה ירושלים נולד.⁸³ והנה במה שאמר ש'ראשך עליך' נאמר על משיח בן דוד הדין עמו אם היה מפרש אותו על הדרך שפירשנו למעלה, אבל במה שאמר ש'דלת ראשך' הוא משיח בן יוסף ראוי שיתן טעם למה. והטעם הוא זה: שמה שאמר על 'ראשך עליך' ככרמל' הבאנו ראיה עליו מהפסוק שאמר 'עד יערה עלינו⁸⁴ רוח ממרום' ובסוף הפסוק אמר 'והכרמל ליער יחשב'. ופירושו [צ"ל: ופירושו]⁸⁵ שארצות העמים שהם עתה ככרמל ישארו כיער, ומבחר הארצות שהיו ככרמל הם בארץ איטליא ששם עיר רומא⁸⁶ הגדולה.

82 מיוסד על המשך הפסוק יש' לב, 15, 'והיה מדבר לכרמל והכרמל ליער יחשב'.

83 רק סיפא זה הוא אכן כדברי ראב"ע (ומקורו בירוש' ברכות ב, ג [ה ע"א]), ולגבי שאר המובאה ראו להלן.

84 בהעתקת בניהו (לעיל הערה 14), עמ' ססד: עליו, שלא כלשון הכתוב.

85 בהעתקת בניהו, שם: ופי', כלומר: ופי' [ירוש'].

86 המחבר הגיה כאן בהעברת קו ביטול על 'רומא' ותיקן בכתבו הספרדי ל'בצרה' (כמו שהוא קורא

ואחר שיסיר הקדוש ברוך הוא מהם כח 'כרמל' כדי שתשוב 'יער', כמו שמתחיל כבר תודה לאל, ירד ברד על הארץ כדי שתשפל [21א] ותרד העיר שבה, שהיא רומא, וברד ברדת היער ובשפלה תשפל העיר, ומשם והלאה יתחיל מעלות ארץ ישראל.

מולכו נהג כנראה לצטט מזיכרוננו, ולעתים מובאותיו אינן מדויקות, כגון המובאה דלעיל מפירושו של ר' אברהם אבן עזרא לפסוק שיר השירים ז, 6. נכון, באופן כללי, שראב"ע בפירושו מצא באותו פסוק רמז לדמויות של החזיונות האפוקליפטיים, אך הוא טעה בפרטים: כפי המובא אצלו, 'ראשך' רומז למשיח בן דוד ו'דלת ראשך' למשיח בן אפרים, אך לאמתו של דבר פירש ראב"ע 'ראשך' עליך ככרמל' על נחמיה בן חושאל, שהוא שמו של משיח בן אפרים ב'ספר זרובבל', ואת 'דלת ראשך' על אליהו⁸⁷ – אכן, שניהם גיבורי האפוקליפטיקה היהודית של 'ספר זרובבל'. אולי התקשר בזיכרוננו של מולכו פירושו של ראב"ע ליחס בין הדמויות הנרמזות בשני חלקי הפסוק לפי דעת הוזהר, ש'ראשך' עליך ככרמל' נדרש בו על ספירת תפארת, 'דלת ראשך' – על ספירת מלכות הדלה והענייה, שנצרכת לספירות שמעליה,⁸⁸ ואפשר שתוך ציטוט בעל פה זכר את פירוש הראב"ע לפי הרגשת נחיתותו ודלותו שלו כמשיח בן אפרים מול דמותו המפוארת של משיח בן דוד, כפי שראה את דוד הראובני, שמולו ראה את עצמו 'תמיד אצלו כעבד לפני רבו'.⁸⁹ בדבריו על תחילת קלקול טבעה הנוח של איטליה 'שמתחיל כבר, תודה לאל' רומז מולכו לשיטפון 'מי המבול' שכבר בא על רומא, בעלות הטיבר על גדותיו, ביום 8 באוקטובר של שנת 1530, אשר מולכו חזה אותו בטרם בואו.⁹⁰ בחזונו ראה מולכו את ייעודו כמשיח בן אפרים בפתיחת הדרך למשיח בן דוד, תחילה

לרומא גם באיגרתו לחכמים. 'רומא הגדולה' היינו 'כרך גדול של רומי' (שבת נו ע"ב; איכה רבה ב, [מהדורת שלמה בובר, וילנא תרנ"ט, עמ' 114]) ו'רומי רבתא' (וזהר ח"ב ל ע"ב).

87 ראב"ע על שה"ש ז, 6, בפירושו 'בפעם השלישית' – 'על נתיבות המדרש': 'ראשך' עליך ככרמל, זה נחמיה בן חושאל, שהוא מבני יוסף; ודלת ראשך זהו אליהו; מלך אסור ברהטים הוא המשיח, כאשר העתיקו קדמונינו. הרי על נחמיה בן חושאל, דהיינו דמות משיח בן אפרים של חזון האפוקליפטי 'ספר זרובבל', דרש ראב"ע דווקא את 'ראשך'. נוסח הדרשה הנפוץ במדרשים הוא: 'ראשך' עליך ככרמל [...] הרשים שבכם חביבים עליי כאלהו שעלה להר הכרמל' (שה"ש רבה ז [האלמנה והאחים ראם, ב, ווילנא תרמ"ז, לו ע"א]); תנחומא תצוה, סימן ו (מדרש תנחומא... עם פרושי עץ יוסף [1] ענף עץ אבות לה"ג חנוך וזנדל ב"ר יוסף ז"ל, ירושלים תשל"ה, עמ' שעו), 'דלת ראשך' כארגמן [...] הדלים והרשים שבישראל חביבין עליי כדוד' (שה"ש רבה, שם).

88 וזהר ח"א יד ע"א: 'ראשך' עליך ככרמל אלן תפלין דרישא [דהיינו תפארת], ודלת ראשך – ההיא תפלה של יד [מלכות], דאיהו מסכנא לגבי עילא'.

89 דברי הימים לר' יוסף הכהן (לעיל הערה 1), ריג ע"ב; חית קנה (לעיל הרה 2), עמ' כד.

90 דברי הימים לר' יוסף הכהן, שם, ריא ע"ב; חית קנה, שם, עמ' כב.

בפעולה רוחנית של חזרה בתשובה, שתשפיע על מצבה של השכינה ותחזיר את 'הכבוד לכיסא', כלומר את ספירת תפארת למלכות. בכך הוא יביא למפלת רומא ו'שבעים' האומות שעמה. בחזונו הוא אף ראה את עצמו נלחם לבסוף מלחמה ממשית נגד מלכות הרשעה. באותה מלחמה אפוקליפטית יאבדו גם עשירי ישראל שלמדו ממעשי האומות ודכאו את העניים. כבר ב'ספר המפואר', דרש מולכו על פסוקי פרק נג בישעיה, שמיתתו הצפויה של משיח בן אפרים תהיה מיתה לשעה ולא יהיה זקוק ל'קברו', לפיכך יינתן קברו ל'רשעים' ול'עשיר' (כלשון הכתוב ביש' נג, 9). 'ומצד הימים שיהיה מת יאבדו הרשעים [...] ואת עשיר במותו – רצה לומר במותו [כלומר, במותם] של רשעים ושל עשיר שעושה עושר ולא במשפט', כלשון הפסוק בירמיה יז, 11: 'ובמיתתן של אלו ינתן [להם] הקבר של אותו צדיק, לפי שאין הקדוש ברוך הוא חפץ שהרשעים ואותם שעושים עושר ולא במשפט [יר' יז, 11] שיראו ישועתו, אלא העניים והאביונים, כמו שאמר הכתוב, ישפוט עניי עם יושע לבני אביון [תה' עב, 4] ואומר כי אתה עם עני תושע [תה' יח, 28]. אם כן תכלית מיתתו [של משיח בן אפרים] היא להפרע הקדוש ברוך הוא מאלו הרשעים שאמרנו'.⁹¹ ב'שיר חדש', בדרשתו על פסוקי ספר ישעיה שיש להם 'התייחסות' עם י"א המזמורים שאמר משה, מנבא מולכו פורענות על עשירי היהודים, שנשאו ונתנו לא באמונה, התעלמו מאחיהם העניים ודיכאו אותם. בפורענות שתבוא על רומא ייכרתו בתוכה גם אותם עשירי ישראל, שלמדו מן האומות ועשקו דלים, ויינצלו רק אלו שסייעו לאחיהם העניים:⁹²

[21א] וז"ש [...] אשריכם זורעי על כל מים [יש' לב, 20] שכל ההשפעה⁹³ תהיה בידם ולא תחלק עוד על האומות, ומ"ש אח"כ [ומה שכתב אחר כך] משלחי רגל השור והחמור, שור הוא משיח בן אפרים, שנא' בכור שורו [דב' לג, 17] והחמור משיח בן דוד, שנאמר עני ורוכב על חמור [זכ' ט, 9]. ותחילת ביאתם של אלו היא מפלת רומא, כמו שנאמר, כי השח יושבי מרום קריה נשגבה ישפילנה ישפילנה עד ארץ וכו' [יש' כו, 5] ומ"ש תרמסנה רגל [יש' כו, 6] זהו רגל השור שהוא משיח בן אפרים [...] ו'פעמי דלים' מדבר על ישראל שהם דלים, לפי שלא הלכו בדרכי השם יתברך והוסרו מעשרם [...] ולזה אמר אשרי משכיל אל דל ביום רעה [תה' יז]

91 ד"ש 219; ד"א טו ע"ב-ע"ג.

92 יצוין שכבר מחברי ספר הזוהר וה'רעיא מהימנא' תבעו את עלבונם של העניים. כפי שציין יצחק בער, הרקע לדרשותיהם היה התעוררות של בעלי רוח נבואית חדורי סגפנות וחזון אֶסְכְּטוֹלוֹגִי-מהפכני בסוף המאה ה-13, שהושפעו מ'האחים הקטנים' (fratres minores), תלמידי פרציסקוס איש אסזיו (ראו: י' בער, 'הרקע ההיסטורי של ה'רעיא מהימנא'', ציון, ה (ת"ש), עמ' 41-1; הנ"ל, תולדות היהודים בספרד הנוצרית², תל-אביב תשי"ט, עמ' 154-167. אני משער כי משקעי התעוררות זו השפיעו על מולכו. כמו הנביא מאוויאל (שו"ת הרשב"א, א, סימן תקמ"ח) גם מולכו מבטיח לכתוב על ספר 'חיבור בארוכה מכל המראות שראה, עם פירוש באר היטב' (חית קנה, עמ' יז).

93 השפע היורד מלמעלה, מן הספירות האלוהיות.

מא, [2] שהוא היום העתיד לבוא על האומות, ואמר פעמי דלים – לפי שהעשירים עושי עושר ולא במשפט [יר' יז, 11] ולמדו ממעשי האומות והכניעו העניים ודכאי רוח, הם יהיו נכנעים ונכרתים בערכוב עם האומות ביום הרעה, ולא ישאר מהם אלא אותם שעסקו לסייע לעניים ואותם שנלוו עמהם והלכו בתוך אחיהם בשפל רוח כמשאחו"ל [כמו שאמרו חכמינו זכרונם לברכה] בפרק חלק [בבלי, סנהדרין צח ע"א], אמר זעירי אמר ר' חנינא אין בן דוד בא עד שיכלו גסי הרוח מישראל, שנאמר [צפ' ג, 11] כי אז אסיר מקרבך עליזי גאותך וכתוב והשארתי בקרבך עם עני ודל וחסו בשם יי'. ובהיות שאין משיח בן דוד בא אלא בשביל העניים, לזה [321] נתיחס בשם עני, כמ"ש עני ורוכב על חמור [זכ' ט, 9], וג"כ משיח בן אפרים שאמר עליו תרמסנה רגל רגלי עני [יש' כו, 6]. ומ"ש 'פעמי דלים' על כל ישראל, אין הכוונה שכולם ילכו לרמוס ברומא [הוגה בכ"י המחבר: בבצרה] אלא שבהיותם במעלה ידרכו על במותי אויביהם [...] ובהיות שאין בן דוד בא עד שיבא זה היום על האומות שהוא רמוז בפסוק תרמסנה רגל [יש' כו, 6] שמדבר על משיח בן אפרים, תיכף שיעשה זה הפועל יפתח פתח ויעשה הדרך למשיח בן דוד. ו"ש אחר זה, ארח לצדיק מישרים שהוא משיח בן דוד שנאמר עליו צדיק ונושע [זכ' ט, 9] [...] ולזה נאה למשיח בן יוסף לעשות הדרך למשיח בן דוד.

בהמשך רומז מולכו לייעודו כמִשְׁנָה למשיח שבטי החלוצים, דוד הראובני, שהציג את עצמו כ'דוד בן המלך שלמה וצ"ל ואחי המלך יוסף [...] יושב על כסא מלכותו במדבר חבור והוא מולך על שלשים רבוא, על בני גד ובני ראובן וחצי שבט המנשה'.⁹⁴ את הקשר שלו לשבטים אלו הוא יכול למצוא בחיבור האפוקליפטי 'אותות המשיח', שלפיו יבוא 'משיח בן יוסף ושמו נחמיה בן חושיאל, עם שבט אפרים ומנשה ובנימין ומקצת בני גד [...] ויתגרה מלחמתו עם מלך אדום וינצח את אדום [...] ויחריב את מדינת רומי'.⁹⁵ כאמור, ייחוסו שלו ל'בת אדום' ואחיזתו במידת הגבורה באמצעות ספירת מלכות, היא 'כוכבא זוטא' שבסיפור רבה בר בר חנה, מכשירים אותו לתפקיד זה. את הפסוק 'דרך כוכב מיעקב' [במ' כד, 17], שאותו דרש ר' עקיבא על בר כוכבא,⁹⁶ דורש מולכו על שני המשיחים: 'כוכבא זוטא' הוא כוכבו של משיח בן אפרים, ובאמצעותו ישתמש 'בכוח וגבורה' גם משיח בן דוד, שאוחז במידת הרחמים, דהיינו ספירת תפארת, שנקראת בשם 'יהו"ה'. את דרשת הפסוק האחרון במזמור צא, 'אורך ימים אשביעהו ואראהו בישועתי' [תה' צא,

94 ראו אשכולי, 'סיפור דוד הראובני' (לעיל הערה 68), עמ' 7.

95 'אותות המשיח', האות השישי: ילינק, בית המדרש, ב (לעיל הערה 66), עמ' 60; אבן שמואל [קופמן], מדרשי גאולה (לעיל הערה 66), עמ' 320.

96 איכה רבתי ד, ב (איכה רבה, ב, האלמנה והאחים ראם, ויילנא תרמ"ז, כא ע"א; ירושלמי תעניות ד, 1 (סח ע"ד).

17] מולכו מקשר עם לשון 'ישועה' בברכת יעקב, 'לישועתך קויתי ה' [בר' מט, 18], שבסמוך לו באה שם הברכה לשבט גד, שבט החלוצים המיועד למלחמה האפוקליפטית.

[22א] 97 [...] וכראות [22ב] יעקב אבינו זו התשועה ושבח היה השם שלם, אמר לישועתך קויתי יי', ואמר מיד אחר זה גד גדוד יגודנו [בר' מח, 19]. וזהו התייחסות שיש לפסוק השני, שהוא נחננו נעבור חלוצים [במ' לב, 32], עם זה המזמור שהוא מדבר בישועה, כמו שנאמר ואראהו בישועתי. וכשראה יעקב הישועה, אמר מיד גד גדוד יגודנו [...] ומ"ש נחננו נעבור חלוצים לפני יי' הוא לרמזו על הדברים העתידיים. והכוונה, כמו שבתשועת משה רבנו עליו השלום נאמר עזי וזמרת יה [שמ' טו, 2] ובישועת הקדוש ברוך הוא גם כן נאמר עזי וכו' [תה' קיח, 14] אמר שבאותה ישועה יבואו בני גד בראשונה, שכן אמר יעקב גד גדוד יגודנו ואז יקנה החלק הראוי להם מעבר לירדן בארץ ישראל [...] ומ"ש והוא יגוד עקב [בר' מח, 19] שבהיותם באים בראשונה הם יהיו אותם שירדפו אחרי האויבים הנסים וירדפו אחריהם וישיגום, וז"ש והוא יגוד עקב [בר' מח, 32] ועליהם נאמר וקם שבט מישראל [במ' כד, 17] [...] ומתי יהיה זה, כשדרך כוכב מיעקב [במ' כד, 17] זה הכוכב הוא הכוכב זוטא שהוא מדת הדין, והטעם שנקרא ככבא זוטא על שם שאינו מאריך אפו כמו שביארנו למעלה, והוא עתיד להיות נדרך כדי שישתמש בו משיח בן דוד בכח גבורה, כמו שביארנו למעלה, בחברת שבט גד שהם חלוצים בכח הדין הרמזו בנזון פשוטה וז"ש נחננו נעבור חלוצים לפני יי' 98 [במ' לב, 32] שהוא מדת רחמים, וצריך גם כן מדת הדין להשמיד האומות. ואם יקשה עליך שבקונטרס שני פירשתי פסוק דרך פֶּקֶב על יוסף, ומ"ש וקם שבט על פירשתי על משיח בן אפרים, הוא לפי שיוסף נלחם עם זרע עשו כמו שכתבתי, שגרשו יוסף, וזה לא יכול להעשות אם לא בכח מדת הדין.

לקראת סיום הקונטרס הראשון חוזר מולכו לדרשה על רות, והוא דורש את הפסוק רות ג, 13 על השלמת הגאולה עם בוא הקץ. אם אין ישראל ראויים לבוקר הגאולה 'בשביל מעשיהם', הרי יגאלו ב'בוקר של הקדוש ברוך הוא', למענו. אחד משני ה'בְּקָרִים' של גאולה קרובים לבוא. העובדה שיש רשעים בדור לא תמנע את הגאולה, כיוון שהקדוש ברוך הוא בחסדו ייתן בידי משיח בן דוד לעשות משפט ברשעים, כאמור בישעיה יא, 4 על ה'חוסר מגזע ישי', כדי שלא ימנעו את הגאולה. מולכו דורש את האחרון מ'אחד-עשר המזמורים שאמר משה', תהלים קא, שבו הוא מוצא נבואה על אותם רשעים שבדור, שאותם יכלה משיח בן דוד והם לא יתקיימו במלכותו.

97 בנידו (לעיל הערה 14), עמ' שסז.

98 כלומר, לפני המידה הנקראת יהו"ה, היא ספירת תפארת שתכונתה רחמים, כדי לעשות למענה את הדין.

[31א] ⁹⁹ [...] ואחר אלו המזמורים שבהם רמזים כל הטובות שאמרנו, אמר מיד 'לדוד חסד ומשפט אשירה' [תה' קא, 1] שהוא חסד המלכות שנתן לו כמו שנאמר ועושה חסד למשיחו [תה' יח, 51] וקודם זה [תה' יח, 50] אמר על כן אודך יי' בגוים ולשמך אומרה וז"ש [וזהו שאמר] לך יי' אומרה [תה' קא, 1] שאז ישלים הקדוש ברוך הוא חסדו עם דוד ומשפטו שברוח שפתיו ימית רשע, וז"ש [וזהו שאמר] ומשפט אשירה. הכוונה כיון שנתת לי החסד והמשפט, ראוי הוא שאשירה. ומספר המזמור מי הם אותם שימצאו בדורו וז"ש לא ישב בקרב ביתי וכו' [תה' קא, 7] שאותם שפעלו און ומרמה לא יהיו נכונים במלכות בית דוד, וסיים המזמור ואמר לבקרים אצמית כל רשעי ארץ להכרית מעיר יי' כל פועלי און [תה' קא, 8] והטעם אֶמְרוּ לבקרים ולא אמר לבקר, לפי שברות אמר והיה בבקר אם יגאלך טוב יגאל [רות ג, 13] כמ"ש [כמו שפירשנו] שאם יהיה ליגאל בשביל מעשיהם היתה גאולה שלימה והיה בקר להם, שהיו יוצאים מגלות, ואם לא יעשו מעשים שִׁגְאֻלוּ בעבורם כמו שנאמר ואם לא יחפוץ לגאלך וכו' אז שכבי עד הבקר שהוא הבקר של הקדוש ברוך הוא [...] או אותו שיעשה בזכותנו, או אותו שיעשה הקדוש ברוך הוא למען שמו, ובאי זה מהם שיעשה תכון מלכות בית דוד [...] ואע"פ שנהיה רשעים לא יתמו חסדיו יתברך עמו וז"ש חסדי יי' כי לא תמנו וכו' שרחמיו יתברך הם תמיד על עמו.

בהביאו את ראש הפסוק תה' קא, 7, 'וז"ש לא ישב בקרב ביתי וכו' הוא דורש את סופו, 'לא יכון לנגד עיניי', ומפרשו 'לא יהיו נכונים', כלומר, לא יעמדו ויתקיימו 'במלכות בית דוד'.

באפוקליפטיקה היהודית הקדומה לא מצאנו שהמשיח דן תחילה את הרשעים לפני שהוא מביא את הגאולה. בתלמוד, עבודה זרה ב ע"א-ע"ב, אמרו ש'לעולם הבא' עתיד הקדוש ברוך הוא לדון את כל האומות והמלכויות. נמצא ב'מדרש ויושע'¹⁰⁰ שלאחר שיבוא משיח בן דוד ולאחר שישבו ישראל בארץ ישראל אלפיים שנה, ישב הקדוש ברוך הוא על כיסא דין בעמק יהושפט וידון את האומות ואת החמה והלבנה. מחבר האפוקליפסה 'אותות המשיח'¹⁰¹ חזוה עשיית דין ברשעי ישראל, אבל זו אמורה להיות קודם שייגלה משיח בן דוד, והמלאך מיכאל הוא שיעמוד 'לברר את הרשעים מישראל' (לפי יח' כ, 38, 'וברותי מכם המורדים והפושעים ב'). אי אפשר להתעלם מן הקרבה בין תיאור המשיח כעושה דין ברשעים באחרית הימים אצל מולכו, לבין התיאור באפוקליפסה (ההתגלות)

99 בניירו (לעיל הערה 14), עמ' שעז-שעז.

100 ילינק, בית המדרש, א (לעיל הערה 66), עמ' 56; אבן שמואל [קופמן], מדרשי גאולה (לעיל הערה 66), עמ' 97.

101 ילינק, בית המדרש, ב, שם, עמ' 61; אבן שמואל [קופמן], מדרשי גאולה, שם, עמ' 321.

ליוחנן כ, 11–13, אלא שמולכו ודאי מצא לזה אסמכתא במקורות היהדות, כפסוק 'וברוח שפתיו ימית רשע' (יש' יא, 5).

לשון הסיום של הקונטרס הראשון של 'שיר חדש' (31ב), 'ע"כ [עד כאן] פי[רוש] המזמורים ועוד אכתוב דברים וסודות אחרים בעזרת השם שאין לי פנאי לכתבם עתה', הריהו מעין הסיום שבו חתם גם את הקונטרס הראשון של 'ספר המפואר' ('ועתה אין לי פנאי להאריך כאשר עם לבבי'), חושפים את הקושי שהיה למולכו לסיים ולעצור את געש האמונה שבלבו.

הספד על אישה צדקת מחוג המאמינים

לקונטרס השני של חיבור 'שיר חדש' כתב היד המתואר פה הוא המקור היחיד. הוא בנוי סביב דרשה ששלמה מולכו דרש לזכרה של אישה שנפטרה, שהוא מכנה אותה צדקת, ומפליג בשבחיה. כפי הנראה, הייתה מחוג המאמינים בבשורתו. לפיכך, לנושא הגאולה על ידי משיח בן אפרים ומשיח בן דוד מיתוסף עניין המיתה ודרכה של נשמת הצדיק לאחר המוות אל מקומה המוכן לה. זהו מסע נפש מיסטי דרך קברות האבות והאמהות, מערת המכפלה וגן העדן, שבסופו הנשמה המגיעה אל לפני כיסא הכבוד ואל תוך מעגל הדמויות העליונות המקיפות אותו. זהו כנראה סמלה הקבלי של ספירת בינה, שמולכו מצייר אותו וקורא לו 'עגול' 'שבו חיי העולם', אשר בו, סביב נקודת מקור ההווה וארבע אותיות שם הוי"ה המסמלות את הספירות האלוהיות, שרויים בקיומם האידאלי שנים עשר השבטים ונשיאיהם, החונים על דגליהם סביב כיסא הכבוד כסדר חנייתם במדבר, שלושת האבות והמשיח, ארבעת מלאכי הפנים וארבע חיות המרכבה, שפניהן קבועים בכיסא הכבוד. באישים המיוצגים ב'עגול' 'נאחזות' עוד דמויות סמליות, שמולכו לא ציירן מפני 'יראת אלוהים' – חששו לצייר איקונים, כגון הדמות המיתולוגית של ה'אוניקורנו'. 'העגול' הוא גם גן עדן, 'ירושלים של מעלה' ובית המקדש של מעלה ו'חיי עולם' המובטחים לנשמה. הליכתה של הנשמה אל תוך ה'עגול' היא שיבתה אל מקור החיים, שהוא גם המקור לכל הטוב הצפון ולגאולה.

את הקונטרס השני הזה פותח מולכו (בדף 33א) בפירוש על דרשת ספר הזוהר לפרשת שלח לך (בנדרס שלפנינו: ח"ג, קנו ע"ב), 'רבי חייא פתח, המימין צוית בקר ידעת השחר מקומו [איוב לח, 12], שחר כתיב [...] בדרשה זו, תנודות פנימיות בתוך ההווה האלוהית, בין מידת הדין למידת החסד, מתוארות בכמה סמלים, שיש ביניהם קשר והקבלה: בחילופי העתים, כהשתלטות הדין בהעריב היום והתגברות החסד לאחר חצות הלילה, שמגיעה לשיאה עם שחר, ב'פתיחה' של לידה המתרחשת בתוך ההווה האלוהית וכנגדה – בחזרה ל'סתימה' של המקור. ביטוי לכל ההתרחשויות הללו בעולם האלוהי מגלה בעל הזוהר ב'גילופי אתון': אותיות של מילים בכתוב חריג במקרא, שהן בבחינת שמות קדושים

[503]

הגנוזים בו.¹⁰² הבדלי קרי וכתוב באותן מילים מביעים מאבקי כוחות בתוך העולם האלוהי, ואף יש בהן אותיות שצורתיהן אינן קבועות אלא נחקקות בהתאם לשינויים ולתנודות ביחסי הכוחות האלוהיים. בהתגברות הדין – בזמן החורבן והגלות, שביטוייה הסמלי הוא היאסף כוחה של השמש בין הערביים – הספירות האלוהיות, המיוצגות על ידי השמות הללו, מתכנסות אל מקורן בספירת 'תר' והעולם נעזב לכוחות הדין הקשה, ועם התקרבות השחר, שמסמל את החסד, הן חוזרות ונגלות. 'תא חזי', מביא מולכו מאותו מאמר הזוהר בשינויי נוסח קלים, שסיבת קצתם אולי בציטוט בעל־פה וקצתם בשינויי גרסה, 'שמא חדא קדישא אית בגילופי אתוון, דהוא שלטא מפלגו ל[י]ליא ואילך, ואינון אתוון דמנצפ"ח כליל לון ם אוקמוה: לסרבה המשרה [יש' ט, 6], ב¹⁰³ הוה, אסתים להאי ולהאי כדין כתרין כלילן הוא ו' דשמא קדישא, אתקין ליה וסתים מבועהא. בתר דאולידת פתיחא הות בחד רישא דפתחא. כד אתחריב בי מקדשא אסתים מבויעין מכל סטרין ואכליל אתוון אחרן [...] כל"ך, וסימן: כלך יפה רעיתי [שה"ש ד, 1] [...] פירוש, בפסוק 'לסרבה המשרה [...] [יש' ט, 6], האות מ שבתיה 'למרבה', שכפי המסורה נכתבת באות מ סתומה באמצע המילה, הוא מן השמות הקדושים, המסמלים את הספירות האלוהיות ויחסיהן. ם זו עשויה הרכבה של האותיות בו (בגרסת הזוהר שבדפוסים: נו¹⁰⁴) צמודות, באופן שאות ו סותמת את אות ב משמאלה, וכך היא מסמלת את ספירת בינה בסתימתה, שהספירות שתחתיה מתכנסות אל תוכה ואף היא מתעלמת במקורה העליון. כיוון ש"לדה" והאצילה את הספירה שתחתיה, נפתח בה פתח, ואז צורתה נעשית מ פתוחה (אמצעית), ככתיבתה התקנית בתיבה 'למרבה'. אולם עם חורבן בית המקדש נעשתה מ זו ם סתומה, שהיא אחת מאותיות הסופיות מנצפ"ך (ם ן ץ ף ך), ומשמעות הדבר – שכל הספירות של השם הגדול מסתלקות אל ספירת כתר ופתחה של זו נסתם, וכוחות הדין שולטים אז בעולם. רק עם בוקר הגאולה היא שבה ונפתחת, והאצילות מתפשטת מן המקור העליון. רעיון זה תומך הזוהר בדרשת הפסוק 'כי יהיה נערה בתולה [...] [דב' כב, 23 וכו'] נַעֲךְ כתיב', ללא ה בסופה, והזוהר דורש מכאן את אותו רעיון: 'בתר דאסתלק ליליא וצפרא נהיר, כדין ה' סלקת ואתכלילת בנהורא עילאה' – אחרי שמסתלק הלילה והבוקר מאיר, אז עולה אותה ה"א ונכללת באור העליון. המילה 'נערה' שבפסוק רומזת לשכינה; אות ה"א היא כנגד ה"א אחרונה של שם יהו"ה, שמייצגת את השכינה, ומאז חורבן בית המקדש אין זיווגה שלם, מבועה נסתם, והיא חזרה להיות 'בתולה', שהיא כ'נער' – כפי הכתיב. בהפציע שחר הגאולה חוזרת אותה

102 עיינו על כך: גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגם יוסף בן־שלמה, ירושלים תשמ"ו, פרק ב: 'משמעותה של התורה במיסטיקה היהודית', עמ' 36–85.

103 כך גורס מולכו, ולא נ' כפי שנדפס (וראו גם: ראובן מרגליות, הגהות 'ניצוצי הזוהר' (על הדף), בתוך: ספר הזוהר, מהדורת מרגליות, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ך, ח"ג, קנו ע"ב, אות ג: 'כי ב' זו נסתמה עם [=על ידי] ו נעשית מ סתומה').

104 בכתב העברי הספרדי המעוגל נ זו כפופה כיפוף עמוק, ואינה שונה הרבה בצורתה מהאות ב.

אות ה"א למקומה 'ונכללת באור העליון' של הספירות שמעליה. הוזהר ממשיך את דרשת האותיות ואומר שאף בהסתלקות הספירות אין כאן עזיבה גמורה, אלא אותן אותיות סופיות, 'סתומות' ו'פשוטות', שחוזרות ו'כוללות' את עצמן ('אתכליל') עם אותיות אחרות, בסימן הפסוק 'כלך יפה רעיתי ומום אין בך', שה"ש ד, 7 (לתיבה 'כלך' מצטרפות התיבות בעלות האותיות הסופיות 'מום אין בך' שכוללות שתיים עשרה אותיות, והנו"ן הפשוטה רומזת כי 'דכר ונוקבא כליל כחדא'), משמע שאף בזמן החורבן אין התעלמות והסתלקות גמורה.

כנגד זה, את חלקו הראשון של הפסוק הקודם לפסוק 'למרבח המשרה', 'כי ילד ילד לנו, בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו' (יש' ט, 5), אין בעל הוזהר דורש – לא כאן, בוזהר שלח לך, ולא בדרשה מקבילה לזו, במדרש הנעלם לשיר השירים.¹⁰⁵ ודאי עיבד בעל הוזהר בדרך הסוד את הדרשה על מ"ם סתומה זו של 'למרבח המשרה' שבתלמוד, סנהדרין צד ע"א, שנאמרה שם בהקשר של 'מידת הדין', שקטרגה על חזקיהו ומנעה את הגאולה המשיחית, 'לכך נסתתם [המ"ם]'. ואם לגבי בעל הוזהר, שבדרשתו על פתיחת המ"ם הסתומה תיאר את האצילות השופעת מספירת בינה בתמונת לידה ('בתר דאולידת פתיחא הוות בחד רישא דפתחא'), קשה להוכיח השפעה נוצרית, כפי ששיער יהודה ליבס,¹⁰⁶ שהרי הוא נמנע מלדרוש דווקא את ראש הפסוק ישעיה ט 5, שמדבר במפורש על 'בן', סבורני שאפשר לראות השפעה כזאת אצל מולכו, שמשלים את דרשת 'למרבח המשרה' שבמאמר הוזהר הנזכר, ח"ג קנו ע"ב, בדרשה על הפסוק ישעיה ט, 5, 'כי ילד ילד לנו בן נתן לנו', שהוא דורשו על משיח בן דוד, אשר רק הוא יכול לפתוח את הפתח שנסתם. פועלו של המשיח מבטיח את נוכחות הספירות האלוהיות בעולם, שאז 'הקדוש ברוך הוא הוא אב לעולם כולו', ובלעדי – עם החורבן והגלות, הספירות האלוהיות מסתלקות מן העולם ונאספות אל מקורן העליון, והעולם נשאר מיותם מן האב האלוהי.

[333] [...] ומה שאמר המאמר 'בתר' דאולידת פתיחא הות ביה רישא דפתחא, רצה לומר: בהיותו הפתח של השגת אותו השם סתום במקור כתר עליון, שהוא מקום הרחמים [ה]פשוטים, אינו יכול לפתוח אותו הפתח לבן אדם אלא לבן דוד, שהוא פתח לפתוח אותו הפתח והוא ראש של אותו הפתח, כמו שאמר הכתוב, 'כי ילד יולד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה' [א34] על שכמו [יש' ט, 5]. ומלת 'שכמו' מלשון חלק, כמו 'שכם אחד' [בר' מח, 22] וזה החלק יתן לו הקדוש ברוך הוא שהוא 'פלא יועץ'. ופלא הוא אלף, שהוא רמז לכתר עליון ולאחדותו של הקדוש ברוך הוא. שמזאת המדה מתפשטת עצה וגבורה וחסד – עצה על חלקו של יעקב

105 וזהר חדש, עב ע"ג (לעיל הערה 38).

106 יהודה ליבס, 'השפעות נוצריות על ספר הוזהר', בתוך: מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ג), עמ' 74-43.

וחסד על חלקו של אברהם וגבורה על חלקו של יצחק, ועם כל אלו המדות המושפעים מאלף שהוא פלא, הקדוש ברוך הוא אב לעולם כולו, וזה שאמר [יש' שם] 'אבי עד שר שלום. וכוח של כל אלו ינתן למשיח בן דוד, כשיקרא עליו השם השם שנקרא על ירושלם עיר הקדש, שהוא השם הגדול, וזה שאמר [שם] ויקרא שמו פלא. ובזמן שנחרב בית המקדש נאסף זה השם לסיבה הראשונה העלול ממנו שהיא 'פלא'. ו'פלא' – אלף, ואלף – שני יודין וָא' אחד.

'פלא' הוא כינויה של ספירת כתר עם הספירות המתפשטות ממנה, שמובעות בשם היה האלוהי ומתוארות כהתפשטות בימין ושמאל והקו האמצעי. המקור לדרשתו של מולכו על התיבה 'פלא' – על שיכול אותיותיה, צורת הכתב של אות אל"ף והקשר עם הפסוק ביש' ט, 6, שמוכלו מפרשו על פועלו של המשיח – נמצא בדרשה שבספר הזוהר, חלק ג, קצג ע"ב:

כי עשית פלא [...] כי עשית אל"ף [...] אבל דיוקנא דא איהו תלת סטריין [...] בגין דבדיוקנא דא אית תרין דרועין, חד מכאן וחד מכאן וגופא באמצעיתא, וכלא רזא חדא, ואיהו רזא דיתודא, א. ובגין כך אלף לחושבנא אחד, והיינו כי עשית פלא [יש' כה, 1]. ורב המנונא סבא אמר הכי: 'כי עשית פלא' – פלא דא הוא חד דרגא מאינון פלאות חכמה, ומאן איהו? דא נתיב לא ידעו עיט [איוב כח, 7]. 'עצות מרחוק' [יש' שם] – קרא להאי בקדמיתא 'פלא', והכא אמר 'פלא עצות מרחוק'? אלא התם אצטריך לממני שית סטריין לדרגין עילאין: פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום [יש' ט, 6].

התיבה 'פלא' בהיפוך סדר האותיות נותנת 'אלף', שלפי פירושו של מולכו 'רזומו לכתר עליון'. אם מתבוננים בצורת האות אל"ף, מוצאים שהיא בנויה מאות וי"ו באמצע ושני יו"דין משני צדדיה. כך רומזת התיבה 'פלא' להתפשטות הספירות חסד, גבורה ותפארת מספירת כתר. בפסוק מיש' ט, 6, שבדרשת הזוהר לא הובא בהקשר משיחי, מגלה מולכו בשורה משיחית, שאיננה מוגבלת לגאולה הארצית בלבד, אלא יש לה משמעות תאולוגית מרחיקת לכת: הוישב 'על כסא דוד', שעליו מדובר ביש' ט, 5–6, הוא שמופקד על כך שתתקיים אותה התפשטות הספירות, ובמצב אידאלי זה – 'הקדוש ברוך הוא אב לעולם כולו'. כנגד זה, בזמן החורבן והגלות, השם המייצג את הספירות המתפשטות בייחודן, המכונה 'פלא', שהוא עלול ומשתלשל מן 'הסיבה הראשונה', חוזר ונאסף אל תוכה, ומותיר כביכול את העולם יתום מן האב האלוהי. ולא זו בלבד שלמשיח יינתן כוחה של הספירה האחרונה, שבה מונהג העולם – כפי שכבר ראינו בדרשת מולכו על 'כוכבא זוטא' בחלקו הראשון של החיבור, אלא בפועלו המיסטי של המשיח תלוי עצם נוכחותן של הספירות האלוהיות בעולם והיות הקדוש ברוך הוא 'אב לעולם כולו'. כדי לתאר את האלוהי-האב

העליון, שבמצב המתוקן הספירות מתפשטות ממנו ובאמצעותן הוא 'אב לעולם כולו' ואילו בזמן החורבן הן מסתלקות אל תוכו, נזקק מולכו למונח המקובל אצל הפילוסופים, 'סיבה ראשונה', שאיננו מצוי כלל בספרות הזוהר (אף שמצוי בה לעתים המונח 'עילת העילות') והוא נדיר ברוב קבלת הראשונים.¹⁰⁷

בהמשך לדרשה שהובאה לעיל לגבי פועלו של המשיח בפתיחת הפתח לשפע האלוהי והפשטות הספירות, מביא מולכו דרשה אסכולוגית ממקור מדרשי שאבד לנו, על אותה מ"ם סתומה של הפסוק 'למרבה המשרה' בישעיה, שאבד לנו מקורו, הקושר כתיב חריג זה ביחס הפוך עם הכתיב החריג של נחמיה ב, 13, 'בחומת ירושלים אשר הם פרוצים'. ר' דוד בן יוסף קמחי מביא דרשה זו בפירושו על הפסוק ישעיה ט, 6: 'המם סתומה בכתוב וקרי במם פתוחה, ובהפך זה בעזרא [נח' ב, 13], המ פרוצים מם פתוחה בכתוב, ויש בו דרש: כאשר יסתמו חומות ירושלים שהם פרוצים כל זמן הגלות ולעת הישועה יסתמו הפרוצים ואז תפתח המשרה שהיא סתומה עד מלך המשיח'.¹⁰⁸ מולכו הוא כפי הנראה הראשון שנתן לדרש זה פירוש קבלי.¹⁰⁹

107 להוציא ר' אברהם אבולעפיה, שתורת הנבואה שלו נבנית גם על מונחים פילוסופיים. מולכו אכן נזקק למונח זה (ראה למשל המובאה מספר 'חיי העולם הבא' אצל ג' שלום [בהשתתפות י' יואל], כתיב יד העבריים, הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, א: קבלה, ירושלים תר"ץ, עמ' 25). גם ר' משה די ליאון, שנוקק למונח זה בהקשר של פולמוס עם תורת הנפש של הפילוסופים, באמרו כי עניין בריאת הנפש, קיומה וגורלה 'חוזר לקדמותו, השורש והעיקר, בסוד הסיבה הראשונה (ספר הנפש החכמה, בזיליאה שס"ח, קונטרס C, 33. מעניין שהדוקקות למונח 'סיבה ראשונה' ולשונות בין 'סיבה ראשונה' לאלוהי ישראל שמתבטא בעשר הספירות, מצויה בתאולוגיה השבתאית של אברהם מיכאל קרדו. גם אצלו, לעומת 'הסיבה הראשונה', הקדוש ברוך הוא מופיע בדמות אב לכל נמצא, ש'אוהב אותנו, לרחם עלינו כרחם אב על בנים', ראו ג' שלום, 'חדשות לידיעת אברהם קארדושו', הנ"ל, מחקרי שבתאות, ההדיר יהודה ליבס, תל-אביב 1991: במיוחד עמ' 411-413. קו דמיון נוסף למולכו היה תביעתו של קרדו לעצמו מעמד של משיח בן אפרים, כפי שאנו למדים מ'דרוש קודש ישראל לה' (שלום [שם], עמ' 425-431), לפיכך לא יהיה זה רחוק מן הדעת לשער שקרדו הושפע מכתבי שלמה מולכו.

108 אליעזר אריה פינקלשטיין, פירוש רד"ק על ישעיה, א, ניו יורק תרפ"ו, עמ' 62.

109 לפירוש על דרך הסוד רמז יאיר בן שבת מקוריו (בן המאה הט"ז), 'חרב פיפיות', מהדורת רוזנטאל, ירושלים תשי"ח, עמ' 19. בספר ויכוח זה (שנשתמר בשלושה כתבי יד) משיב 'עברי' ל'נכרי' (נוצרי) על פירוש מ"ם סתומה כרמז על לידת הבתולה: 'ואם [ואילו] ידעת לדרוש על מ"ם פתוחה' אשר המ פרוצים' היית יודע לדרוש על מ"ם סתומה ד'למרבה המשרה', ישעיה ט, ו, והמשכיל יבין. המילים 'המשכיל יבין' מורות על דרך הסוד, ולא מן הנמנע שהמחבר נטל פירוש זה מן החיבור שלפניו, שכן הוא הביא את ספר המפואר במפורש (שם, עמ' 85-86), ואפשר שדבריו על ישעיה לב, 15 (שם, עמ' 41) ש'שוב מדבר ארץ ישראל כעדן, שנאמר והיה מדבר לכרמל', אף הם מובאה מן החיבור שלפניו. עוד נמצא סוד בנוסח דומה לזה שב'שיר חדש' אצל ר' נתן גטע בן שלמה שפירא מקראקא (נפטר בש' 1633) בספרו 'מגלה עמוקות' על פרשת ואתחנן, אופן קף, קו ע"א-ע"ב (קראקא שצ"ו), ובהרחבה מסוימת (שכאשר המ"ם הסתומה תיפתח לשני דלתין תיסתם מ"ם פתוחה של חומת ירושלים

[34] [...] ופלא אֶלֶף, ואלף – שני יודין ווא"ו אחד, וכל זמן שירושלים אינה בנויה וקמים חומותיה [קרי: ואין קמות חומותיה] אי אפשר לינתן השררה של שם הגדול למשיח בן דוד.

כל זמן שהספירות נעלמות ומסולקות למקורן העליון, במצב הנרמז באות מ"ם הסתומה כפי שנדרש בזוהר, פרשת שלח לך, ח"ג קנו ע"ב, ירושלים חרבה וחומותיה פרוצות, ובהיפתח המ"ם להשפיע שפע עליון, תבוא הגאולה. בהמשך אותו מאמר הזוהר, על אותיות כל"ך בפסוק 'כלך יפה רעיתי ומום אין בך' [שה"ש ד, 7], מוצא מולכו בהן רמז לאבות ולאמהות:

[34] [...] שהמ"ם ממלת 'הם' היא פתוחה, לרמוז לנו שבזמן שיסתם זה המ"ם שבה נרמזו פתיחת החומות, אז יפתח המ"ם של מלת 'למרבה המשרה' שהוא המ"ם שהזכיר המאמר מהשם¹¹⁰ הגדול, ואז ינתן 'המשרה' ושלום אין קץ על כסא דוד' וכו' [יש' ט, 6]. ומה שאמר המאמר 'כד חריב ביה [צ"ל: בי] מקדשא אסת[י]מו מבויעין וכל [בזוהר: מכל] סטריין דאתכליל אתון אחרן ואינון שבעה, תלת מהאי סטרא וארבע מהאי סטרא כל"ך', הכוונה היא שבהיות זה השם הגדול גם כן הוא רמז באותיות של שמות האבות, שהם שלשה, כמו שאמר המאמר 'תלת מהאי סטרא', וגם בשמות האמהות, כמו שאמר 'וארבע מהאי סטרא', לכן ראוי שלא ליחבר בית המקדש בזכות האבות, מאחר שעליהם נקרא השם הגדול כמו על ירושלים [...] אמר הקדוש ברוך הוא לישראל שהם, האבות והאמהות [34] שעמהם מתחברת השכינה בכנסת, אל יעלה על דעתך שזכותך אינו מספיק להציל את העיר ואת הבית, כי כלך יפה רעיתי ומום אין בך, רק בסיבת יושבי העיר נחרבת העיר והבית, וזכותך הוא שמור להבנות ולרכוב על אותו זכות משיח בן דוד, כמו שנאמר 'עני ורוכב על חמור ועל עיר בן אתונות' [זכ' ט, 9] רצה לומר, על זכות האבות והאמהות, כמו שאמרנו בקונטרס ראשון.¹¹¹

בהשראת מאמרי הזוהר, זה שמולכו פתח בו את הקונטרס הנוכחי ומאמר הזוהר ח"ג רעז ע"א, הוא דורש דרשה המיוסדת על דרשה אלגוריסטית של אמוראים לפסוקי דין נערה מאורשה ודין מפתה (דב' כב, 23–29), שמולכו דורשם כרומזים על אונס 'בתולת ישראל'

ויבוא המשיח) הוא נמצא בס' טוב הארץ לר' נתן נטע בן ראובן שפירא ירושלמי (נפטר בש' 1662), לו ע"ד-לח ע"א (ויניציאה תט"ו).

110 רצה לומר: על השם הגדול (במובן של de בלשונות הרומאניות).

111 כאן הכוונה כנראה ל'קונטרס ראשון' של שיר חדש, 33: 'מביאים לפניו יתברך זכות אברהם שהוא בחשבון חמר, ואז אין העולם נחרב [...] ומאותו מקום יעלה דוד, כמו שנאמר ויעל כיונק לפניו וכשורש מארץ ציה'.

על ידי שרו של עשו בזמן החורבן ועל כורח הגמול והגאולה הקרובה, שבה הקדוש ברוך הוא ישוב להיות בעלה של כנסת ישראל וכלשון הכתוב 'לא יוכל לשלחה כל ימיו בגלות אחרת'. חזון הגאולה של מולכו קשור בחזות מותו כמשיח בן אפרים במלחמת גוג ומגוג. חזות זו הטרידה הרבה את רוחו: היא כבר הופיעה ב'ספר המפואר' ומולכו נהג כפי הנראה לחזור עליה בשיחותיו (ר' גדליה אבן יחייא מביא אותה מפיו השמועה), והיא חוזרת יותר מפעם אחת בחיבור הנוכחי.

[361] [...] ועתה אגלה לך סודות גדולות, שהם [37] רמזים בזה הפסוק ובפסוקים הבאים אחריו. כי יהיה נֶעֱרַךְ בתולה מאורשה לאיש [דב' כב, 23], הנער רמז לישראל, שנאמר עליהם בתולת ישראל [יר' לא, 4, 21; עמוס ה, 2], מאורשה לאיש – האיש זה הקדוש ברוך הוא, שנאמר יי' איש מלחמה [שמ' טו, 3]¹¹² ומצאה איש ושכב עמה – האיש שרו של עשו, והעיר – ירושלים. והוצאתם את שניהם אל שער העיר [ההיא] וסקלתם אותם באבנים ומתו [דב' כב, 24], ירצה: שבכח שרו של עשו באו על העיר ירושלים והחריבו העיר ושכבו בבנות ישראל שהיא נערה בתולה, ובזמן ההוא אותה נערה נסקלה בעיר ובשערים באבנים שהמטיר הקדוש ברוך הוא עליהם, ומתו כמה נפשות מישראל, ובוה המקום עצמו עתיד ליסקל עמו של עשו, שנאמר ונשפטתי אתו בדבר ובדם וגשם שוטף ואבני אלגביש אש וגפרית אמטיר עליו [יח' לח, 22], על דבר אשר ענה, במקום ההוא, את אשת רעהו [דב' כב, 24] [...] ומ"ש, הנערה על דבר אשר לא צעקה בעיר [דב' כב, 24] ירצה, שלא צעקה בתפילה לפני הקדוש ברוך הוא בעיר ירושלים קודם שיחרב. ומ"ש, ואם בשדה ימצא האיש את הנערה, רצה לומר, מחוץ לירושלים, בגלות, והחזיק בה האיש ושכב עמה, ומת האיש הוא לבדו, ולנערה לא תעשה דבר, אין לנערה חט[א] מות, כי בשדה מצאה, צעקה הנערה המאורשה ואין מושיע לה [דב' כב, 25–27] פירוש, אף על פי שישראל צעקו בשדה, שהוא הגלות, אין להם מושיע בעונותם, ונשכחת הכלה מבעלה ונתרחקת השכינה מכנסת ישראל והאומות יכולים לשלוט בהם, ועל זה נאמר נערה אשר לא אורשה [דב' כב, 28] ומ"ש ותפשה ושכב עמה רצה לומר, אף על פי שישראל נשכחים בגלות ימים רבים, השכחה לא תהיה עולמית, והקדוש ברוך הוא שהוא אבי הנערה אינו חפץ להיותה עשוקה בעבור הרעות שסבלו מבני עשו, שהם מקבלים כח מגבורה מהנו"ן פשוטה הרמוזה בגבורה,¹¹³ עתיד

¹¹² כך דרשו במדרש רבה ט, מד והאלמנה והאחים ראם, ב, וילנה תרמ"ז, לב ע"ב.

¹¹³ סימבוליקה מסוימת זו של 'לא מצאתי במקום אחר; בוודאי מסמלת 'פשוטה את הספירות בזיווגן, כגון זוהר ח"ג קנו ע"ב: 'ן' דכר ונוקבא כליל כחדא; ח"ג רעד ע"א: 'ן' דא איהו אדם, פשיטו דאתכליל כחדא ברזא דכר ונוקבא'. אפשר שכונתו לומר כאן שאות 'ן' היא בינה (השער החמישים), שממנה משתלשלת ספירת גבורה, או שמא בדרך המחשבה המספרית של מולכו מדובר בנו"ן שאות ה"א היא

לינטל מהם, וזה הוא 'ונתן האיש השוכב עמה לאבי הנערה חמשים' [דב' כד, 29] שהוא כח הנו"ן פשוטה, כדי שלא יבא עוד מזאת הנו"ן רעה בעולם [37ב] ולפי זה יוסיף כסף – הרמוז למדת הרחמים, ולו תהיה לאשה [דב' כב, 29] כימי קדם, לא יוכל שלחה כל ימיו [דב' כב, 29] בגלות אחרת, וזה שאמר וארשתיך לי לעולם וארשתיך לי וכו' [הושע ב, 21] ובסיבת לקיחת הנו"ן פשוטה שהם אלו החמשים ביד הקב"ה: ה"א שנתחברה עמה נשאת לבדה ותדע את מקומה והקב"ה יכלול את שמו עמה כמו שאמר [נו] ומנין לנו שהקב"ה עתיד לכלול שמו בה"א הנזכרת, תא חזי בספר הזוהר על הפסוק דרך כוכב מיעקב, ¹¹⁴ בזימנא דיתער קב"ה לאתקנא אתון דשמיה בשלימו יו"ד בה"ה לאתקנא וא"ו בה"א למהוי כלא בשלימו חד, יתער חד כוכבא בחילא באמצעא דרקיע בגוונא ארגוונא, להיט ונציץ ביממא לעינהון דכל עלמא, ויקום חד שלהובא דאשא מסטרא דצפון גו רקיע ויקום דא לגבי דא ארבעין יומין ויתבהלון כל בני עלמא. לסוף ארבעין יומין יגיחון קרבא כוכבא ושלחובא לעינהון דכולא ויתפשט ההוא שלהובא ביקידו דאשא גו רקיע ויחשיב למבלע ההוא כוכבא. וכמה מלכין ושלטין ואומיאי ועממיא יתבהלון מהאי. כדין יסתלק ההוא כוכבא לסטר דרום וישלוט על ההוא שלהובא, וההוא שלהובא יתבלע זעיר זעיר ברקיע מקמי כוכבא עד דלא יתחזי כלל. הגה לך מבורא מזה המאמר איך עתיד הקדוש ברוך הוא לכלול שמו ולחזור ה"א למקומה [...] ועתה אבאר לך פרוש המאמר שהבאתי לראייה: דע שהכוכב שאמר המאמר [...] זה הוא הכוכב שנאמר עליו דרך כוכב מיעקב [...] מזומנת להתחזק בכל יום ויום עד ארבעים יום כנגד ארבעים יום שמשוה רבנו עליו השלום עמד בשמים כי בכל יום קבל שיעור אחד של שפע, ואז קבל עליו אותו השפע שמזומן להשפיע על משיח בן דוד [...] ועתיד משה רבנו עליו השלום לעלות [א38] לפני הקדוש ברוך הוא ביום שעתיד לנח רוח השם על משיח בן דוד, ויסמוך ידו על משיח בן דוד כמו שסמך על יהושע [...] [38ב] ואלו הארבעים יום הם הימים שבארנו שמשיח בן דוד יעמוד לפני הקדוש ברוך הוא לקבל שפע ליכון מלכותו, ומצד שבהיות מלכותו מתוקן יושפלו כל מלכי אומות, יקום בכל כחו שלהבת שמצד צפון שממנה הם

מספר קטן שלה. אות ה"א המסמלת את צד שמאל (ראו: שערי אורה [לעיל הערה 3], שער ה, כרך א, עמ' 243). בספר המפורא, ד"ש 8ב וד"א ז ע"ד (לעיל הערה 6), שתי האותיות 'הן' מהוות 'נשמה' של כל עשר הספירות, הכוללות זכר ונקבה, ובהן מונהג העולם, ורמז לזה בפסוק 'הן' לה' אלהיך השמים ושמי השמים' (דב' י, 14). מכל מקום, כוונתו לומר שכוח הספירות ניטל מישראל וניתן לאומות.

114 זוהר ח"ב ח ע"א. הפסוק 'דרך כוכב מיעקב' (במ' כד, 17) לא נזכר שם במפורש, אך ברור שעל פסוק זה רמזים הדברים, ובהמשכם בדף ח ע"ב מובאת בפרפרזה למחציתו השנייה של הפסוק, 'לסוף תריסר ירחי יקום שבט מישראל'.

מקבלים כח, וגם יורה זאת השלהבת על חבור הגוים של גוג ומגוג [...] לפי שבאלו הארבעים יום יתחזקו מאד האומות בעבור שהם הימים שמישיח בן אפרים יהיה מת.¹¹⁵ והסיבה שצרת ישראל יהיה ארבעים יום לפי שמישיח בן דוד עומד לקבל השפע בכל אלו הימים כמ"ש [כמו שאמרנו] ואינו יכול לבוא להצילם עד שיקבל כל השפע שעמו [שבאמצעותו] מבלבל כחו של צפון.

אם בעלי האגדה התלמודית חיפשו את מיקומם הגאוגרפי של גן עדן ופיתחו (בבלי, עירובין יט ע"א), הרי בספרות הזוהר 'ציון וירושלים' הן ספירות יסוד ומלכות, והגאוגרפיה של ארץ ישראל היא השתקפות ההווה האלוהית. מכאן דרש מולכו: ארץ ישראל היא 'עדן שלמטה', ובה – מערת המכפלה, שהיא הפתח ל'עדן שלמעלה', כפי שכתב בעל הזוהר.¹¹⁶ כמותה גם מקום המזבח שבהר הבית, שממנו נברא אדם, היה בבעלותו של עפרון החתי, שלפי הזוהר הוא מלאך דומה. מעיקרו נברא האדם לחיי נצח, 'שהיה ראוי האדם לעמוד בעליונים כמלאך, שלא ישיגנו המות', אך בני האדם, בחטאם, גרמו לעצמם 'לשכון בעפר' כפי שמביא מולכו ממאמר הזוהר. 'העפר' היא שכינה וספירת מלכות, כפי שדורש הזוהר,¹¹⁷ ואף שיש בה צד הקשור ברע ובמוות.¹¹⁸ היא הפתח והמבוא אל העדן האלוהי של הספירות העליונות. האבות, בעודם בחיים השיגו את המעלה 'להיות בארץ החיים', לפיכך הם שמורים במותם, ומוכנסים דרך שערי מערת המכפלה לגן עדן. מלאך דומה מחויב היה לשמור את הצדיקים המתים ולהחזירם לעת התחייה, ואברהם אבינו לקח שמירה זו ממנו, ומאז נחלק כוחו ואין לו שליטה על הצדיקים. השמירה הייתה אות ושבשם 'עפרון', שהיא 'שם המפורש' – שמו של 'הקדוש ברוך הוא' – ונשתייר 'עפרן' ללא ו (כפי הכתיב של 'וישקל אברהם לעפרן', בר' כג, 16), והיא מסורה מעתה לאבות. האבות הם שמולכים את הנשמת הצדיק דרך מערת המכפלה אל לפני כיסא הכבוד, אל העדן העליון של הספירות האלוהיות, ששם מקורה ומוצאה.

[40א] [...] וגם האבות עם שאר הצדיקים, שאמרנו 'ואברהם זקן בא בימים', עתידים לבא עם המשיח, ועליהם נאמר¹¹⁹ 'יתערו קדישין עליונין וקומו מיקמי משיחא', רצה לומר שיקומו לבא עמו מאותו מקום שעומדים, שהוא עדן. וזה המקום שנקרא עדן הוא עצמו העדן אשר היה בו אדם הראשון ופתחו בתוך ארץ ישראל, ויש בו

115 הבלטה שלי, ש"צ.

116 זוהר חדש, מדרש רות, עט ע"ד: 'מערת המכפלה סמוך לפתח גן עדן'.

117 על קהלת ג, 20 (זוהר, ח"ג קכה ע"א).

118 על משלי ח, 5: 'רגליה יורדות מות' (זוהר, ח"ב קצו ע"ב). ראו: שלום, פרקי יסוד (לעיל הערה

102), עמ' 302.

119 זוהר ח"ב ח ע"ב: 'וקלא יתפוצץ בענפי אילנין דגנתא, קרי בחיל ואמר, אתערו קדישי עליונין, קומו מקמי משיחא'.

מקומות אחרים שמכונים 'פלטריין' וכולם נקראים 'עדן' על שם שהם מקומות עידונים מחולקים בכמה וכמה חלקים ובכל אחד מהם אכסניא של צדיקים [...] ובתוך אלו הפלטריין יש אחד שבו גנוזות הנשמות העתידות לבא בזה העולם, ועליו נאמר 'עד שיכלו נשמות שבגוף'.¹²⁰ ראייה לדבר בספר הזוהר, בפרשת חיי שרה,¹²¹ 'ר' תנחום אומר מאי דכתיב משקה הרים מעליותיו, אי זה הוא עליה, זהו גן עדן. ועדן באי זה מקום הוא, ר' יהודה אומר למעלה מערבות הוא, דהא תנן [בבלי, חגיגה יב ע"ב] ששם גנוי החיים טובים ברכה ושלוש ונשמתן של צדיקים. והגן זה עליו, הוא עדן. ולמטה, מכון כנגדו הגן בארץ, ונוטל ממנו שפע בכל יום'. וכל אלו הפלטריין נשאריין בשמיר[ו]ן גדולות לפי שלא יגע בהם שום דבר מצד שמאל, וזו השמירה הנתונה בתחלה לאדם הראשון, שנאמר ויניחנו בגן עדן לעבדה ולשמרה [...] ונפקדה ביד הכרובים, שנאמר וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים וכו' [בר' ג, 24] [...] ונקראת גם כן עץ החיים לפי שכמו שהאילן מחדש פירותיו בכל שנה כך מזה הגוף [340] שהוא עץ החיים יוצאים בכל שנה ושנה כמה נפשות. וגן העדן אינו מקום הכרובים, שיש להם מדרגה יותר מזה, אלא הונחו שם לשמירה עד שבא אברהם וניתן לו השמירה הזאת [...] ודע שהאדמה שנברא ממנו אדם הראשון נלקחה מארבע פינות העולם,¹²² לפי שכל מקום שימות תהא קולטתו לקבורה. וזה היה בזמן הבריאה, ואחר כך נתן באדם צורה, ובעד זה הצורה לקח הקדוש ברוך הוא מהאדמה של ארץ ישראל, שהיא עדן של מטה, מהמקום של מזבח [...] כמו שאמרו רבותינו וזכרונם לברכה¹²³ נטל עפר שלו ממקום שנאמר בו מזבח אדמה תעשה לי. ועפרו לשון עפר¹²⁴ שבידו היה המקום ההוא והמערה שהוא פתח לגן עדן של מעלה. ובזמן שהקדוש ברוך הוא אמר לאברהם לך מארצך אל הארץ אשר אראך [בר' יב, 1] רמז לו זה המקום שהוא בארץ כנען [...] שאברהם עבר בארץ לקנות המקום ההוא, ולא קנאו בעבור שהכנעני אז בארץ, והיה לו ליקחנו דוד. עפרו החתי לשון עפר, והוא המלאך הממונה על הקברים מישני עפר שלא נאמר בהם מיתה, כמ"ש

120 יבמות סג ע"ב.

121 זוהר ח"א קבה ע"א, מדרש הנעלם.

122 תנחומא פקודי ג, ד"ה כבר היה לעולמים.

123 בראשית רבה יד, ח (מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 132); ירושלמי נויר 1, ב (נו ע"ב).

124 זוהר ח"א, חיי שרה, קכד ע"א, מדרש הנעלם: 'למה נתכנה שמו עפרון, על שהוא ממונה על שוכני עפר, והופקדו בידו כל פנקסי הצדיקים [...]. עניינה של דרשה זו נמצא בסוף פתרון החזון שמולכו קיבל בחלומו מפי הזקן, דברי הימים לר' יוסף הכהן (לעיל הערה 1), ריב ע"א: 'עתה אני הולך לראות חלוף עפרון וחורו (כך הנוסח הנכון, בהתאם לכ"י כי"ח-בודפשט הנ"ל, ואילו בחית קנה (לעיל הערה 2) ד"א ח ע"א: 'לרמות סלוף'; במהדורת אשכולי, עמ' כב: 'לרמות חלוף!'). כי בהיות בעפרון עוף רן, יהיה מתנה נתונה לשוכני עפר לרנן על אילנא דחיי. אז יכלו הנשמות שבגוף ורשעים עוד אינם לזלזל סביב בדברים העומדים ברומו של עולם'.

בספר הזוהר וידבר אל עפרון [בר' כג, 13] אמר ר' יוסי, זה המלאך הממונה על הקברות [...] ולמה אמר עפרון החיתי, לשון השחתה, ואמר עוד בספר הזוהר, ר' תנחום אומר, המלאך קודם ואמר לו. ראה מה כתיב למעלה, עפרון יושב בתוך בני חת [בר' כג, 10], שחתו דרכם לשכון בעפר, ¹²⁵ רצה לומר שהיה האדם ראוי לעמוד בעליונים כמלאך, שלא ישיגנו המות, ולפי שחטא והשחית מעשיו נענש מיתה לשכון בעפר. ובא אברהם לבקש המקום הזה שאמר לו הקדוש ברוך הוא לקיים עמו 'אל הארץ אשר אראך' [בר' יב, 12] וליקח אותו מיד עפרון ולהיות השמירה בידו של אברהם [...] עפרון כתיב, שנלקח [441] הוא"ו שבה כלול שם המפורש מיד עפרון ונתנה ביד אברהם – שבוה השם חתומים כל אלו שנתן להם ממשלה מאתו יתברך, וכתיב בתריה ויקם שדה עפרון אשר בכל שדה עפרון אשר במכפלה וכו' עד וכל העץ אשר בשדה אשר בכל גבולו סביב [בר' כג, 17–18] אלו העצים הם עצי הגן לאברהם למקנה [...] ומנין לנו שהוא"ו הוא שם המפורש, אמרו רבותינו ז"ל ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק [בר' כה, 5] – מסר לו שם המפורש, ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן להם מתנות, דע כי 'מתנת' חסר וא"ו – כסה מהם הוא"ו, הוא שמו של הקדוש ברוך הוא, לבל ישתמשו בשם קדש בטומאה, ¹²⁶ ועל כן אמרו רז"ל, מלמד שמסר להם שם הטומאה [...] ומה שאמר וישלחם מעל יצחק בנו בעודינו [!] חי [בר' כה, 6] כמו וישלחו מגן עדן [בר' ג, 23], מלמד שנתן להם כתאותם, מפני שהם היו כולם הולכים אחר תאוות בהמיות ולא היו מאמינים בענין ההשגחה אלא הקדמות, ולפיכך שלחם אל ארץ קדם בעודינו חי וזרעו הקדוש עמו בארץ החיים. ומה המאמר תבין הרבה ממה שמאמרנו. ומ' ויצחק עודינו [!] חי וזרעו הקדוש שהוא יעקב עמו בארץ החיים, רצה לומר שאברהם השיג מעלה להיות בארץ החיים שהוא גן עדן ונתן כח ליצחק להשיג אותו המקום כמ"ש ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק [בר' כה, 5] ר"ל הכח שלו, שבאותו כח יולד יעקב להיות כולם בארץ החיים שהוא עדן, שפתחו במערת המכפלה. ומה שנקרא המכפלה מפני שבה נכפלו כל המקומות, שמזה השער מתפשטים ד' שערים שהם דרך למקומות

¹²⁵ בנוסח שלפנינו להמשך מאמר הזוהר, ח"א קכד ע"א: 'אמר רבי ייסא, הנשמה פוגעת לו להכניס אותו גוף עם שאר גופות הצדיקים בחשבונם, ההדא הוא דכתיב וידבר אל עפרון וגו'. אמר רבי תנחום, המלאך קודם ואומר לו; ראה מה כתיב למעלה: ועפרון יושב בתוך בני חס, שחתו לשכון בעפר [...] (תיבת 'מעשיהם' ליתא במקור, וניכר שמולכו מצטט מן הזיכרון).

¹²⁶ כעין פירוש בעלי התוספות על סנהדרין צא ע"א רומז עליו כאן בהמשך ('על כן אמרו רבותינו [...]'): 'אמרו בפ' חלק, שמות בטומאה מסר להם, פירוש שיהו יכולין להזכיר שם בטומאת הגוף ולא יזיק להם [...] וקשה לה"ר משה היאך אדם צדיק כאברהם ילמד השם לרשעים, לכן פירש הר' יעקב בה"ר נחמן: שם טומאה, שם השדים שמשביעין אותן באדוניהם הממונים עליהם [...] (מובא בפירוש 'דעת זקנים מבעלי התוספות' על בר' כה, 6).

ששם האבות, ובאלו המקומות עומדים גם כן האמהות [...] אלו הארבע שערות הנחלקים מהמערה הנזכרת, שהם בארץ, הם מבוא ליכנס בגן עדן של מעלה.

היכולת להיות מן הזוכים ב'ארץ החיים', דהיינו ב'גן עדן', תלוי איפוא בהכרה, והוא כשרון מולד בורע האבות. שכלם זך, ולפיכך הם אינם נמשכים אחר התאוות הגסות, ומטבעם מאמינים בכריאה – כנגד הדעה שהעולם קדמון – ובהשגחה, ויש להם 'הכוח להשיג אותו המקום' בהתבוננות מיסטית. 'גן עדן' אינו אלא דמות הספירות האלוהיות. 'המכפלה' שבארץ ישראל יש בה ארבעה שערות המובילים אל גן עדן. 'עדן' הוא הספירות העליונות, 'ונהר' יוצא ממנו 'ומשם ייפרד והיה לארבעה ראשים' ככתוב בבראשית ב, 10. נהרות גן עדן מסמלים את הספירות במצביהן השונים, והם המים היוצאים מתחת מפתן הבית וגואים וממלאים את הנחל המתואר במראה יחזקאל (יח' מז, 1–13). גיחון רומז לתפארת ויחידקל ליסוד. פישון הוא 'ראש ובו רמזו אחדותו של הקדוש ברוך הוא' דהיינו כל הספירות באחדותן בכתר, 'שבזה הנחל רמזו למדת כתר'; וראיה לכך מולכו מוצא בהמשך מאמר הזוהר הנזכר, ¹²⁷ 'בארבעה פעמים בשעה [בשגרת לשון טעה מולכו וכתב כאן "בד" פרקים בשנה!]' בכל יום עדן מנטף על הגן ויוצא מאותם הטיפות נהר גדול' (241ב). את 'נהר פרת' מזהה מולכו עם 'אפרת' של קבורת רחל (בר' לה, 16; מת, 7), ולפיכך הוא זהה עם השכינה, כנסת ישראל העליונה, שמצב אחיזתה ב'עדן' איננו קבוע, והיא עם בניה בגלות, שרחל איננה קבורה במכפלה, כדי שתבקש על בניה בלכתם בגלות, כפי שפירשו את הכתוב בירמיה לא, 15. הזיהוי של 'שכינה' עם הכינוי 'מלכות' אינו מובן מאליו, אלא הוא המצב האידאלי. כנגד זה דוד המלך משלים את שלושת האבות לארבעה, בסוד המרכבה.

[42א] [...] ואם יקשה בעיניך שאמרנו במערה שהיא נחלקת לד' חלקים והאבות אינם אלא שלשה, דע שחלק אחד הוא חלקו של דוד המלך שלעולם הוא עומד שם עם האבות בסוד המרכבה. וכבר אמרתי שאלו החלקים אף על פי שכולם יבאו ממקום אחד מחולקים זה מזה ובכל אחד יש מדרגה בפני עצמה ומדרגת דוד המלך עליו השלום ומדרגת רחל נפרדים מהאחדות. דוד נפרד מהאבות ורחל מהאמהות, מצד שאינו מתוקן מלכות יהודה, ושניהם, דוד ורחל, רמוזים במדת מלכות, שהנהר שאמרנו בה הוא פרת [...] שאף על פי שמתה רחל בארץ כנען שבה מערת המכפלה, לא נקברה שם ונפרדה מאותו מקום [...] וגם כן שרחל רומז לשכינה, שכמו שרחל אינה במקומה, לבקש על בניה, כך השכינה אינה במקומה אלא בגלות עם בניה. ובאומרו בדרך אפרתה רומז שהיא בדרך לבא לאפרת, שהוא אחד מהנהרות – בזמן שיקום מלך המשיח שהוא מבית לחם, תבא לפרת שהוא רומזת [!] לשכינה, ובזמן שיכון מלכות יהודה שורה השכינה במדת מלכות, שהיא פרת, שבה כנסת ישראל.

127 זוהר, חיי שרה, קבה ע"א, מדרש הנעלם.

אף על פי שיש הפרש במדרגות ובקבורות, עם כל זה הם כולם באחדות וחיים וקיימים בגן עדן שפתחו במערת המכפלה, כשהם שם לשמור הצדיקים העומדים ולקבל הבאים.

וכאן מגיע מולכו לעילת הדרשה – אשכבה לאישה הצדקת, בת חוג המאמינים שנפטרה, שסביבה בנוי הקונטרס השני של חיבור 'שיר חדש'. בדרך אגב נמצאנו למדים מכאן לגבי קונטרסיו, שבמקורם נאמרו כדרשות בקהל.¹²⁸ לשבח צדקתה של אותה אישה אומר מולכו, ש'היתה קוצה חלתה בעין יפה'. ההקשר המקורי של הביטוי 'קוצה חלתה'¹²⁹ הוא בעניין טהרה, והשינוי ששינה מולכו ל'עין יפה', שנאמרה בתרומה ובפאה,¹³⁰ רומז כנראה לתמיכה כלכלית. מסתבר כי לשם פעילותו היה מולכו זקוק לתמיכה כזאת. אף על פי שהיה לבוש 'בגדים חמודים' והולך מעיר לעיר כשהוא רכוב על סוס, כיאה לאיש ממעמדו, ואפשר שאף הגיע אליו כסף שנשלח על ידי אנוסים מפורטוגל, כפי שחשד ציר פורטוגל ברומא, Bras Neto,¹³¹ הרי בכל זאת היה נרדף ונע בארץ נוכרייה, ללא בסיס כלכלי.

[...] [242] האבות הולכים לפני הקדוש ברוך הוא ואומרים: פלוני מעיר פלונית הוא צדיק לפי מעשיו כך וכך, והקדוש ברוך הוא רואה זכותו ונותן לו מדרגה הראויה לו, והאבות לוקחים לו [=אותו] ומוליכים אותו למקומו, וז'ש במדרש קהלת על וחנותי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם.¹³² זאת הצדקת הנפטרת היתה אחד [?] מהנשים הכשרות שבזאת העיר והיתה קוצה חלתה בעין יפה, ועל זה אשאל מאת יי' שישים נשמתה בגן עדן עם האימהות הכשירות, שרה רבקה רחל ולאה, והבאתי המאמר הזה על 'וחנותי את אשר אחון' [שם' לג, 19] שבוה הפסוק מידותיו של הקדוש ברוך הוא שהם עם האבות, לכך ראויה היתה להם זה הפעולה, וזה המאמר מדבר בנקבות, לפי שלא בא אלא להורות לנו באי זה אופן

128 השווה: משה אידל, 'דרשה לא ידועה של שלמה מולכו' [על כ"י אוקספורד, Reggio 24, נויבאוואר 2221, דף א6-ב], בתוך: גלות אחר גולה: מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט, ירושלים תשמ"ח, עמ' 433.

129 בראשית רבה ס, טז (מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 656-657): 'כיון שראה אותה [את רבקה] עושה כמעשה אמו, עושה עיסתה בטרה וקוצה חלתה בטרה, מיד ויביאה יצחק האהלה שרה אמו'.

130 משנה תרומות ד, ג; תוספתא פאה ב, כא (מהדורת ליברמן).

131 מובא אצל אשכולי, סיפור דוד הראובני (לעיל הערה 68), עמ' 180-181.

132 במדרש קהלת לא מצאתי דרשה על פסוק זה או בנוסח זה בדיוק, אולם קצת קרוב לזה נמצא בקהלת רבה יב (האלמנה והאחים ראם, ווילנא תרמ"ז, כרך ב, לד ע"ב), על קה' יב, 13: 'שבשעה שאדם נפטר מן העולם, הקדוש ברוך הוא אומר למלאכי השרת: ראו מה הבריות אומרות עליי. כשר היה, ירא שמים היה, מיד מיטתו פורחת באוויר [...]'; ובגמרא, כתובות קד ע"א: 'בשעה שהצדיק נפטר מן העולם אומרים מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא, רבונו של עולם, צדיק פלוני בא. אומר להם, יבואו צדיקים ויצאו לקראתו ואומרים לו, יבוא שלום ינחו על משכבותם [יש' נו, 2].'

הולכים האבות לפני הקדוש ברוך הוא למסור הנשמה ולספר מעשיה וכינוה בלשון צדקת.

כאן נקטעת הכתיבה האשכנזית בדף 42ב באמצע העמוד ובאמצע העניין, ועד סוף העמוד נשארו 11 שורות ריקות; אך מראש דף 43 ואילך בא המשך ישיר ורצוף לטקסט שבעמוד הקודם, והוא כתוב בכתב הספרדי, שכבר הוכחתי שהוא כתבו האוטוגרפי של מולכו:

[43א] ואחר שהאבות מוליכין הנשמה למקומה שומרים אותה, הם ודוד המלך, שהנשמה חלקו של הקדוש ברוך הוא, ולזה רמזו הדגלים שבמדבר שהם ארבעה וְהָלִיִּים בתוכם, ובתוך הלויים השכינה. ארבעה דגלים רמוזים לד' מחנות של מעלה במרכבה, ומחנה לויים רמז למחנה המלאכים, המשלשים קדושתו של יי' יתברך, ומחנה שכינה רמז להקדוש ברוך הוא ולשכינת עוזו. ולנשמות שהם תחת כנפי השכינה רמוזות להן האותיות שבתוך ארון הקדש, שכולם רוחניות, והארון דוגמת הגוף והאותיות דוגמת הנשמה. נמצא שזאת השמירה מִיִּשְׂרָאֵל וְהַלִּוִּים¹³³ דומה לשמירת [!] של מעלה שנחלקת לד' חלקים והנשמות באמצע, ולמעלה מהם השכינה, שהיא והנשמות סבובים ממלאכים כמו הארון מהלויים. ואם תאמר באי זה אופן יש יכולת באבות להיות בשני מקומות, במערת המכפלה ובשמירת המרכבה. דע שבחלקי השבטים החונים קדמה מזרחת יהודה יששכר וזבולון ובתימן ראובן שמעון וגד, ובמערב אפרים מנשה ובנימין, ובצפון דן אשר ונפתלי, ועם כל שלושה ושלושה מהם אחד מן האבות באמצעי עם דוד, שהוא בחלק אחד, לפי שהאבות שלושה ויש ארבעה חלקים. בראשונה דוד ועמו אריה ומיכאל שרו שלִישְׂרָאֵל, ובחלק השני יעקב ועמו נשר ואוריאל, ובחלק השלישי יצחק ועמו שור וגבריאל, ובחלק הרביעי אברהם ועמו אדם ורפאל. ובהיות דוד עם יהודה יששכר וזבולון הם ארבעה בסוד המרכבה, וכן בכל חלק וחלק ארבעה עם אחד מהאבות, נמצא שבכל פינה מארבע פינות עולם יש מרכבה, ומכל מחנה ומחנה מאלו ארבע פינות יוצא רוח אחד שהם ארבעה רוחות נכללים באחד, נקראים חסד וחיי עולם, שהעולם מתהוה [!] בהם, ועל זה כתיב עולם חסד יבנה [תה' פט, 3] ואלו ארבע רוחות רמוזים בארבע שמות מהנשיאים, בנתנאל שלומיאל גמליאל פגעיאל, שכולם נגמרים באל [...]. וכל שני עשר שמות מהנשיאים הם בסוד שני עשר רוחות עליונות ויש סוד גדול בכל שם ושם ובאותיות שלו, ואין נגמרים ב'אל' אלא הארבע שמות שאמרנו לפי שיש בהם סוד החסד [...]. וכדי שתבין מדרגת האבות ומדרגת שבטים ונשיאים ראה בעגול אשר לפניך, שבו חיי העולם,¹³⁴ ומה שכתוב בדניאל

133 המתוארת בתורה, במ' א, 52–54; יח 4–7.

134 הבלטה שלי, ש"צ.

[דנ' יב, 7], וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם, רצה לומר שנשבע במרכבה. ואף על פי שהאבות ודוד יורדים לגן ולפתח מערת המכפלה מכל מקום יש להם כח למעלה והוא רמזו בשמות הנשיאים הנגמרים באל. ולפי שכל דבר מתקיים על פי שני עדים או על פי שלושה, כמו שהם¹³⁵ עולים משם מן הפתח ומוליכין נשמות הצדיקים לפני הקדוש ברוך הוא יש לכל אחד ואחד מהם שלושה עדים והם השלוש שבטים העומדים עמהם במחנות [ב44] ומספרים על הנשמה שהיא צדקת. ועל זה ראוי שעמדו השבטים באותו מקום שהוא בית המקדש של מעלה הבנוי תמיד להיות להיות עדות לישראל. וכשנוטלים האבות הנשמה ללכת עמה לפני הקדוש ברוך הוא היא אומרת, שמחתי באומרים לי בית יי' נלך [תה' קכב, 1], וגם אומרת: זה השכר שלי, לפי שעמדתי בשירות ותשבחות כנגד זה המקום, דכתיב עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים [תה' קכב, 2], ר"ל בבתי כנסיות ובבתי המדרשות שהם שערי שמים, שצריך למתפלל להיות כוונתו תמיד על ירושלים הבנויה, אותה של מעלה,¹³⁶ ששם עלו השבטים, הם מעידים עדות לישראל, לאותם שזכו לעלות שם להודות לשם יי'.

נשמת הצדיק הנפטר מגיעה אל 'ירושלים הבנויה', אותה של מעלה' שאליה כיוון בחייו 'שירים ותשבחות'. בנוחו שם 'תחת כנפי השכינה' ובין מחנותיה הוא מוקף ברוחות 'חסד וחיי עולם' – הספירות העליונות. את המקום העילאי הזה מולכו מתאר כ'עיגול שבו חיי עולם', וכנראה כוונתו לספירת חכמה המוקפת בספירת בינה, כפי שאפשר ללמוד מדברי ר' יוסף ג'יקטיליה:

אבל הספירות שהן מתחילות מספירת בינה ובאות ונמשכות עד השביעית שהיא יסוד, כולן קודש [...]. ודבר זה גם כן עמוק עמוק וצריך קבלה מפה אל פה. והנני רומז: מלמעלה למטה ומלמטה למעלה – וכל מה שבעיגולה מבפנים – קודש, ומבחוץ לעיגולה – חול. וסוד זה רמזו חז"ל בסדר הבדלה [...]. הוא סוד ארבע מחנות אשר מהם נתפרדו כל החבילות בכל בראי מעלה ומטה בעולם המלאכים, וכנגדם בשמים, וכנגדם בארץ, והכול בסוד ארבעה ראשים.¹³⁷

135 כשהם עולים.

136 מולכו כתב תחילה 'ירושלים של מעלה' ותיקן בשולי הטקסט 'ירושלים הבנויה אותה של מעלה'.

137 שערי אורה (לעיל הערה 33), ב, שער ח, עמ' 46–52. וראו עוד: ספר הבדיר, סי' קמו: 'כסא הכבוד [...] הוא בית העולם הבא ומקומו [חקוק] בחכמה', כלומר ספירת תפארת הוא בית קיבול לספירת בינה, שמקומה בספירת חכמה (מהדורת מ' מרגליות [ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"א], עמ' סד); הספדו של הרמב"ן על ר' אברהם בר' יצחק החזן מגירונה: 'תעלה לחיי העולם הבא שמקומו חקוק בחכמה (אצל ג' שלום, ראשית הקבלה, 'ירושלים ותל אביב: הוצאת שוקן, תש"ח, עמ' 245).

בדף 44א צייר מולכו אותו 'עִיגוֹל שְׁבוּ חַיֵּי הָעוֹלָם', שמתאר כנראה את ספירת בינה, וכלולים בו הנמצאים האידאליים שמקיפים את שם יהו"ה, אשר הם מעידים על הנשמה ומספרים צדקתה. העיגול עשוי ארבעה מעגלים קונצנטריים, בדומה לציורי גלגלי המזלות, ועליהם השבטים, הנשיאים, המלאכים ופני החיות שבמרכבה, הקשורים בספירת תפארת בייחודה עם ספירת מלכות, כלשון התמונה המתוארת בזהר, חלק ג קיח ע"ב, והם מיוצגים פה בציור העיגול בכתב אותיות שמותיהם. השמות הכתובים בארבעה עמודים ניצבים זה לזה שתי וערב, מן ההיקף החיצון פנימה. אותות דגלי המחנות (במ' ב), מצוירים בצורת מוטות, המזדקרים מן המעגל הפנימי אל מחוץ למעגל החיצון ומחלקים את העיגול לארבעה חלקים שווים, מסתעפים בראשיהם לזוגות ענפים, ולכל ענף שלושה עלים כעין עלי הדקל.

ארבע האותיות של שם הוי"ה, שכל אחת מהן היא בסיס לכל אחד מארבעת העמודים, כתובה בתוך ארבעה זוגות קשתות, פנימית וחיצונה, שיוצרים ארבעה מעוינים – חיצון ופנימי. באמצע המעוין הפנימי רשומה נקודה, שהיא 'נקודה אמצעית' או 'נקודה מחשבת' נעלמת ו'מקור ההויה' – ספירת כתר.¹³⁸ הסימטריה שבציור הזה נאה להרמוניה של ההויה האידאלית. מולכו נמשך לציורי סמלים המביעים מדרגות של השגה מיסטית, אולם הוא נשאר בתחום המילולי וזהר מציור תבנית כל סמל.

ב'ספר המפואר' הסביר מולכו את דמויות שני הכרובים כסמל וכלי של השגה מיסטית עילאית, שבו מתגלה לנביא באופן בלתי אמצעי הכבוד האלוהי, ותוך כדי כך נסתר על ידם מעיניהם. אך כנגד זה הכרובים המוחשיים שנצטוו ישראל לעשות היו המחשה של הגבלת ההשגה עקב החטא, ובעת שהיו מזדככים מן החטא, היה מתרחש נס, וניתנו חיים בכרובים הדוממים!

ואחר שחטא [האדם] ונטלה ממנו ההשגה האלהית וצונו עתה לעשות כרובים לרמוז גנותו של אדם, לומר 'ראו כמה טובה נטלה מכם בעבור חטאו של אדם, ואין אתם משיגים כי אם דברים גופניים'. לכן צוה לעשות צורת זכר ונקבה, ואמר בכרובים 'ופניהם איש אל אחיו' [שמ' כה, 20] לרמוז לגבריאֵל המשפיע וליעקב אבינו המושפע [...] ובזמן שישראל זכאים היו הכרובים דבוקים זה עם זה,¹³⁹ לרמוז שההשפעה מגעת לנביאים מגבריאֵל בלי הפסק ועיכוב.¹⁴⁰

ואכן פירש מולכו ב'ספר המפואר'¹⁴¹ את מעשה העגל כהגשמה אסורה של פני השור

138 ראו שערי אורה, שם, כרך א, שער ה, עמ' 187, הערה 21; כרך ב, שער י, עמ' 107.

139 יומא נד ע"א: 'בשעה שהיו ישראל עולין לרגל מגלגלין להם את הפרוכת ומראין להם את הכרובים, שהיו מעורים זה בזה, ואמרים להן, ראו חיבתכם לפני המקום כחיבת זכר ונקבה'.

140 ד"ש נב; ד"א ח ע"ג.

141 ד"ש 211; ד"א ט ע"ד – י ע"א.

שבמרכבה, שהופעת דמותה רמוזה לדעתו בתיאור ההתגלות לכל העם על ים סוף וכתובה במפורש בהתגלות ליחזקאל הנביא. 'כי ערב רב גם כן זכו לראות המרכבה בקריעת ים סוף, בזמן שכולם אמרו זה אלי ואנוהו [שמ' טו, 2], רמז לזה במה שאמרו רז"ל "ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל בן בוזי" [...] והאחד מהם פני שור [...] "ויאמרו קום עשה לנו אלהים", צורת שור של מעלה, "אשר ילכו לפנינו" [שמ' לב, 1] פירוש [...] לבקש מהקדוש ברוך הוא אותה בקשה שנצטרך לה'.

בהמשך אנו למדים שתיאורים סמליים כמו עיגול 'שבו חיי העולם' הוא תרגום בסימבוליקה של אותיות ושמות לראיית המדרגות של הגילוי האלוהי בדמות ותמונה, שהוא נמנע מלצייר מפני האיסור שבתורה. כל אימת שהוא מתאר סמל של השגה רוחנית, הריהו חוזר ומזכיר שהוא נמנע מלצייר אותו בתמונה, מפני האיסור שבדבר. כך למשל, בקטע דרשה, שבו מפרש מולכו בדרך הסוד סיפור ציורי ממסכת ראש השנה כב ע"ב, שבו מתאר עד של עדות החודש את מולד הירח כמין ברייה שיש בה צדדים של דמיון לעגל, לגדי ולצבי. לפי פשוטו של אותו סיפור, העד מדבר כנראה בבדיחות הדעת (אחר שהפר את כוונתם של בייתוסים להטעות באמצעות עדותו את החכמים בקידוש החודש), אולם מולכו הבינו כסיפור המתאר באופן ציורי השגה מיסטית:

[57א] [...] אמר להם, 'עולה הייתי במעלה אדומים וראיתי [את הירח] שהוא רבוע בין שני סלעים, ראשו דומה לעגל אזניו דומין לגדי, קרניו דומות לצבי וחננו מונחת לו בין יריכותיו, והצצתי בו ונרתעתי ונפלתי לאחור', הכוונה שלא ראה זה הדבר בהליכתו בארץ אלא בלימודו, וכשהגיע לזאת ההשגה נרתע לאחוריו ופחד להסתכל בדברים יותר פנימיים כאשר אני ירא עתה, שאם לא היה לי יראת אלקים הייתי מציירו פה, כמו שציירתי העגול.¹⁴²

בדברים אלו ניכר כיצד לבו נמשך אל הציור בתמונה ל'דברים הפנימיים', שהיה רגיל בו בתרבות שגדל ונתחנך בה, אך נרתע ומונע את עצמו מזה מתוך 'יראת אלוהים', ואת סמלי הדמויות הנגלות לעיני רוחו הוא מצייר באותיות ומילים.

מולכו מסביר באר היטב את הקשרים וההקבלות שבין המדרגות השונות, בין האבות לפרצופי המרכבה והמלאכים, בין אחיזת המלאכים בספירות לשבטים וארבע רוחות השמים של חנייתם, וכוליה. הביטוי הסמלי של ה'עיגול' בא לתת למעיין בו הבנה מעמיקה שאי אפשר לתת בהרצאת דברים רגילה. העיון ב'עיגול' מעניק דעת מיסטית, ומולכו רומז לעוד סודות נסתרים ומדרגות פנימיות, הגנוזים בתוך 'החצרות של מעלה' שב'עיגול':

[45ב] [...] ומתוך העגול אשר לפניך תבין הכל היטב, לפי שבאלו העניינים אין רשות לשום אדם לדבר באורך. ועם כל זה יש לך לדעת שבתוך הסודות שאמרנו

יש סודות אחרות, גדולות ונוראות [...] וכמה נסתרות וכמה מדרגות סתומות ורוי דרוים יש בחצרות של מעלה, שנין דא מן דא. חלק מהם נגלות לצדיקים הנאמנים בביתו של הקדוש ברוך הוא כפי מדרגתם וחלק מהם נסתרות מעיני כל חי.

אחד מגילויי הנסתרות הללו הוא הסוד המשיחי של 'קן ציפור', שמולכו מביא על פי תיאור מיתי בספר הזוהר, חלק ב, ח ע"ב ואל"ך. במחזוריות קבועה ויום יומית מתרחשת התעוררות הרצון האלוהי להביא את הגאולה, והמשיח הגנוז מחוץ ל'קן' וה'ציפור' נקראים להתחבר יחד, אבל הדבר אינו מתממש, מפני שמידת הדין גוברת. אבל יש תקווה לשינוי, לאחר שתמלא סאתן של אומות העולם וישראל יעשו חסד זה עם זה, ובכך יסייעו למשיח. אז יתרחש חיבור בין הספירות, ה'ציפור' – אם כל חי, היא ספירת בינה, תמצא לה 'קן' בספירה הנקראת 'מלכות בית דוד', ורוחה תנוח על המשיח, והוא יתגבר וישתמש בכוחה של מידת גבורה להכריח את הרשע הארצי ואת פטרונו העליון, וכך יגאל את ישראל.

[46א] [...] קודשא בריך הוא רמזו להווא צפורה ועאל בהווא קן דילה ויתבא לגבי משיחא, וקארי מאן דקארי [בדפוס: וקרי מה דקרי] ויתער מאן דיתער, עד דמגו כורסיא קדישא אתקרי תלת זמנין הווא צפור ומשיח, וכולא סלקין לון לעילא ואומר לון קודשא בריך הוא לעאברא מלכות חייביא מן עלמא על ידי¹⁴³ דמשיח ולאנקמא נקמין דישאל בכל אינון טבוון סגיאן דזמין קודשא בריך הוא למעבד לעמין. ותב הווא קן צפור ומשיח לדוכתיה ושב משיח ואתגניז הווא אתר כמלקדמין. ואם תבין זה המאמר היטב יתגלו לך דברים עמוקים הנרמזים בו, כי סתומים ותתומים המה וקשורים בקץ ימינו של הקדוש ברוך הוא, עד שיפוח היום ונסו הצללים הקשורים בקץ כל בשר, עוז [46ב] מן השמאל גורם זלות לישראל ולכל שלטי הגבורים [...] בהיות שאבהן בחרבן בית אלהא הם מקוים תמיד ישועת יי' ביד משיח בן דוד, להיות דרור לבניו, באותה שעה שינוח עליו רוח בינה, שהיא הצפור [...] לפי שזה הצפור אין לה מנוחה שלימה אלא בבית דוד, שהיא בית לחם, ר"ל הבית הראויה לקבל כל הלחם וכל המזון שבעולם – שהכל בא ממנה [מן הבינה], שהיא האם הרובצת על כל באי העולם, הדא הוא דכתיב כי אם לבינה תקרא [משלי ב, 3 – בקריאה 'כִּי אִם' תחת 'כִּי אִם'] לכן היא מיתער כל יומא לבקש ביתה ולמנוחתה לפני הקדוש ברוך הוא. ובהשיג הבית, תמצא בית ודרור קן לה [תה' פד, 4; הבלטות במקור] ר"ל תמצא הבית ועשאה דרור והשיגה הקן שלה, לפי שהיא עתה גנוזה, ולזה בני אדם אינם יודעים דרך בינה עילאה עד דאתגלי ליה למשיח לטובתם וליחדם בעבודתו יתברך. [...] ומשיח אתגניז לבר סחרניה

143 נוסח אחר או ציטוט מן הויתרון; לפנינו: 'לאעברא מלכו חייביא מן עלמא על ידא דמשיח'.

דההוא אתר עד דאתגליא ליה חד אתר דאיקרי קן ציפור והמשיח, וסלקין לון לעילא לראות אם יש רצונו יתברך לחברם יחד, הצפור עם המשיח, והקדוש ברוך הוא אומר לון לאעברא מלכות חיבייא מן עלמא על ידי דמשיח ולנקמא נקמין [...]. הכוונה כי רצונו להעביר ממשלת זדון [47א] מן הארץ על ידי דמשיח, אלא צריך שימלא סאתם כענין כי לא שלם עון האמורי עד הנה [בר' טו, 16] [...] ותב ההוא קן צפור ומשיח לדוכתיה...

כדי שיקיים הקדוש ברוך רצונו 'להעביר ממשלת זדון מן הארץ', הוא מצפה שישראל יעשו צדקה זה עם זה, כדי שיהיו ראויים לגאולה על ידי המשיח. שוב חוזר כאן הנושא של עשירים ועניים בפירוש קבלי לאגדת התלמוד, ברכות ג ע"ב.

[47ב] [...] כיון שהגיע עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצל [אצל דוד]. אמרו לו, אדוננו המלך, עמך ישראל צריכים פרנסה. אמר להם, לכו והתפרנסו זה מזה: כוונת דוד המלך היתה שישראל עשו¹⁴⁴ צדקה זה עם זה, בעבור שבזמן שישראל אינם עושים צדקה עם אחיהם הקדוש ברוך הוא אינו עושה צדקה עמם ומסיר השפע מעליהם [...] ואם לא תשמע לשמור ולעשות יהיה בך אביון, לפי שהקדוש ברוך הוא סילק השפע והצדק של מעלה מעליך ובעבור זה כי לא יחדל אביון מקרב הארץ [דב' טו, 11], ודאי. ולא זו בלבד, אלא שאחר הרעב שמסבבת האביונים בא חרב האויב ומושלת בהם, הפך 'ממשלת בגוים רבים' וכו' [דב' טו, 6] ועם כל זה הקדוש ברוך הוא מטיב עמהם להשאיר בתוכם אנשים שיהיה לאל ידם לעשות צדקה [...] ואם חס ושלום אותם בעלי היכולת הם קופצים ידם בעת רעב – נכרתים לגהנם.

המילה 'ודאי' באה להדגיש שמדובר כאן במשמעות המיסטית המדויקת ה'ארץ' – זו הארץ העליונה, ספירת מלכות. בעוונם של העוובים את אחיהם העני לגורלו, 'כי לא יחדל [להיות] אביון', הקדוש ברוך הוא מסלק את 'הצדק העליון', דהיינו ספירת יסוד, מן הארץ העליונה, וחרב האויב באה על כל בניה.

בתוך דרשה ארוכה בקונטרס השני של 'שיר חדש' (מדף 48ב ואילך) מגיע מולכו לגילוי הקץ האחרון, שלא ייכשל בקודמיו. 'קץ הימין' (דנ' יב, 13), יהיה 'קץ של ימין': 'צריך לכל אחד ואחד מבניהם [של שלושת האבות] לברך מאה ברכות בכל יום, להיות מבורך בברכת האבות בכל מכל כל, ונקשרים בקץ של ימין ולא בקץ כל בשר שהוא בצד שמאל, כי ממנו באים קץ החיים ורגע המות, אמם מקץ הימין באים קץ הרעות וראשית הטובות'.

144 שיעשו (מולכו משתמש כאן בצורת העבר כבסוביזנקטיב).

בדרשה זו, סביב מאמר בזוהר חדש, מדרש הנעלם לפרשת, מבטא מולכו את מצוקתו וקוצר רוחו של דור האונס, הרדיפות והשמדות שסבלו יהודי ספרד ופורטוגל, וגעגועים לעז ולגבורה שאבדו לישראל בגלותם. בהמשכה של דרשה זו מגלה מולכו את חשבון הקץ, שאותו הוא חזה לשנת ה' אלפים ש. לשנה זו הוא מוצא רמז בפסוקים שיש בהם חמישה ראשי תיבות רצופים של אות א, שכן חמש 'אלפים' – לשון רבים של אות אָלֶף – הן כמעט הומונים של חמשת 'אלפים', וראש תיבה ש"ן הרי ערכה המספרי שלוש מאות. את האותיות העולות בחשבון שבפסוקים הוא סימן בסימן הבלטה של שלוש נקודות רשומות מעליהן באלכסון:

[49a] [...] זכו בתורה יגאלו באלף, לא זכו – כל שלטי הגבורים [שה"ש ד, 4], מאי כל שלטי הגבורים, אמר רבי תנחום כל שלטי הגבורים ישתעבדו בהן ולאחר כן יגאלו: כוונת המאמר¹⁴⁵ כיון שאמרו רז"ל ששת אלפים שנה הוי עלמא, שני אלפים תורה שני אלפים תורה שני אלפים ימות המשיח, בעונותינו שרבו יצאו מהן מה שיצאו, ואם ישראל זכו בתורה יגאלו באלף החמשי, שזה האלף שנים שאמר המאמר, ואם לא – כל שלטי הגבורים. השלש מאות שאמרנו בברכות כנגד כל ברכה וברכה שנה אחד בעניין כמרגלים,¹⁴⁶ יום לשנה יום לשנה למשול אומות העולם בישראל בפרך, אחר שאבדו כח שלטי הגבורים, שהם השלש מאות כחות שעושים גבורה בישראל, ובהיות אומות העולם מושלים בישראל אלו שלוש מאות שנה, בתוך זה הזמן הם עושים להם כמה וכמה צרות שלא עברו עליהם מאז היותם בגלות. שא"ע"פ שהיו ביד אומות העולם לא עשו להם שמדות והריגות וגירושין כמו שעשו באלו השלש מאות שנים. וזה שאמר כל שלטי הגבורים, הכוונה שישתעבדו בהם ולאחר כן יגאלו: הכוונה שישתעבדו בהם כל שלטי הגבורים מאומות העולם לפי שאבדו כל שלטי הגבורים שלהם שהם גבורי ישראל, כלם אחוזי חרב מלומדי מלחמה, מפתח בלילות, ואין לילה אלא גלות. ומנא לן רמז לזה בתורה, בשירה שאמרו ישראל על שפת הים. אמר הק"ב'ה' לישראל בראותם היד הגדולה אשר עשה ה' במצרים, אל יעלה על דעתכם שזה השלל בלבד אחלק לכם, כי כמו שפרעה פרשיו וחילו רדפו אחריכם על הים כך עתידין כל אומות העולם לרדוף אחריכם על היבשה בארצכם, ואני ארדוף אחריהם, וזה יהיה במלחמת גוג ומגוג, ואז אני אתן לכם [49b] שלל גדול יותר ממה שהיה על הים: וזש"ה [שמ' טו, 9] א'מר א'ויב א'רדוף א'שיג א'חלק ש'לל ר"ל, אמר הק"ב'ה': אויב,הלשון

145 זוהר חדש, מדרש הנעלם, ויצא (פרשת יח), כח ע"ג.

146 בשורה זו מצויה הגהה בכתבו הספרדי של מולכו: התיבות 'ברכה וברכה' נוספו בידו מעל לשיטה, אך בגלל הדמיון בין אות ב לאות כ בכתבו של המעתיק, לא הרגיש המחבר-המגיה שגם 'בעניין כמרגלים' טעון תיקון, ששתי האותיות נתחלפו למעתיק וצ"ל: 'בעניין [האמור] במרגלים'.

קריאה [=ווקטיבוס], ארדוף אחריך ואשיג ואחלק שלל לבני, ולמה – כי רדפת אחריהם, ואימתי – בזמן ראשי תיבות א'מר א'ויב א'רדוף א'שיג א'חלק ש'לל, שהם חמשה אלפים ושלש מאות, וגם זה רמזו במה שאמרו השבטים בפסוק ויאמרו איש אל אחיו א'בל א'שמים [בר' מב, 21] ובעבור זה בתוך¹⁴⁷ אשמים ואנחנו' יש הגרמיה¹⁴⁸ להורות כי עד פה תבא בחשבון ולא תוסיף. ולמה אנחנו אשמים בכל כך – על אחינו אשר ראינו צרת נפשו, על כן באה אלינו הצרה הזאת שהיא צרת הגלות וגם רמזו זה בשירת דוד באומרו א'רדפה א'ויבי וא'שמידם ולא' א'ש'וב עד כלותם [שמ"ב כב, 38] אמר דוד, אני הולך בדרך כל הארץ כדכתיב אלה דברי דוד האחרונים [שמ"ב כג, 1] ועתידין ישראל להיות נגאלים על ידי שאני מוכן להשמיד כל אויבי, אמנם עתה אני הולך ולא אשוב עד כלות השנים הרמוזים בשירת משה וגם בפסוק הזה, וזהו שאמר עד כלותם וראייה כי עד כלותם שב על השנים ולא על האויבים, כי אחר שדוד אמר זה לא עשה עוד מלחמה והיה מדבר ברוח הקודש. ובוזה גם כן נרמז: וכי יגח שור א'ת א'יש א'ו א'ת א'שה¹⁴⁹ [שמ"ב כא, 28], שהיה לומר איש או אשה והוסיף האתים להשלים החשבון, ותרגומו ארי יגח תור, לפי שמדבר על משיח בן אפרים שעתיד ליגח איש ואשה כאשר אבאר בעזרת השם, ששמו תור, ולזה רמז בברית בין הבתרים מלחמת גוג ומגוג.

משיח בן אפרים שמו 'תור', דהיינו שור בארמית, מפני שמוצאו מיוסף, אשר בברכתו, שנאמר בה 'בכור שורו הדר לו וקרני ראם קרניו, בהם עמים ינגח' (דב' לג, 17). הקשר האסוציאטיבי בין פסוק הברכה ליוסף לפסוק על השור הנגח בפרשת משפטים¹⁵⁰ כבר מצוי באגדת התלמוד,¹⁵¹ ומולכו קושר אותו גם עם ברית בין הבתרים, שזכר בה העוף 'תור' (בר' טו, 9), וכבר ראינו כי הומונימים נדרשים אצל מולכו כשווי משמעות.

חשבון הקץ שב'ספר המפואר'¹⁵² מיוסד על חשבון חמישה אלפין של השם 'אליהוא' בספר איוב וצירוף 'הנונין' שהן חוץ ממקומן, אך בסופו של דבר הוא מעלים שם את השנה שאותה חזה כשנת הקץ, באומרו 'ואין לי רשות לגלות החתום, אבל קרובה ישועתנו ויגלה לכל במהרה בימינו'. ואילו כאן מולכו קובע את השנה במפורש, והיא מאוחרת לקביעה

147 כלומר באמצע, בין.

148 טעם המקרא 'לְגִרְמִיָּה', המורה על הפסק העניין.

149 את אות ש הרומזת לשלוש מאות מצא כנראה בראש התיבה 'שור', ולא סימן אותה בנקודות מחמת שכיחה.

150 'וכי יגח שור' (שמ"ב כא, 28), הוא בתרגום 'יונתן בן עוזיאל' 'וארום יגש תור [...]'

151 'הרואה שור בחלום ישכים ויאמר, בכור שורו הדר לו, קודם שיקדמו פסוק אחר: כי יגח שור את איש'.

152 ד"ש 28ב; ד"א כא ע"ב-ע"ג.

קודמת שהוא נהג כנראה לדבר בה, שנת ה'ר"ץ, שגם אחרים מאז דור הגירוש ציפו שתהיה שנת הקץ.¹⁵³

גדליה אבן יחייא, שב'שלשלת הקבלה' שלו הביא את שלושת הפסוקים הראשונים של חשבון קץ שהוא לעיל,¹⁵⁴ מביא משמו של מולכו חשבון קודם, שעלה לו מן הפסוק 'אבל אשמים אנחנו [...]'] (בר' מב, 21), לשנת ר"ץ, שבו קשר את הקץ במותו: 'ויש אומרים כי התנבא מיתתו ואומר על פסוק אבל אשמים אנחנו וכו' שיש בפסוק ה' תיבות א' שרומז אל חמשת אלפים, אנחנו על אחינו עולה ר"ץ, והיה אומר שבשנת הר"ץ נגזר דינו למות במיתה משונה'.¹⁵⁵ תאריך זה תואם לעדות, שנשתמרה בכתב יד מסוים מאיטליה, על שנת ר"ץ כשנת 'קץ הפלאות אשר דיבר ר' שלמה מלכו גר צדק', שבה 'י"ב שבטין[ם]', ראשיהם אקבץ למשיחם יוסף חבר דוד', דהיינו למשיח בן אפרים, הוא שלמה מולכו, חבר דוד הראובני.¹⁵⁶ מסתבר שמולכו אחר כאן את חשבון הקץ לשנת ה'ש"ה, תוך שהוא מוצא רמזים לשנה זו באותם פסוקים עצמם, מפני שבעת כתיבת הדברים שנת ה'ר"ץ כבר כלתה. הרי כאן עוד ראייה לאיחורו של החיבור הזה.

חזון הגאולה של מולכו כרוך באמונתו בייעודו הטרגי כמשיח בן אפרים, שבאגדת התלמוד והספרות האפוקליפטית נגזר עליו למות, והוא אכן התהלך בהרגשה שזה עתיד להיות גורלו. סיפור מעשיו הוא שורה של התגרויות בסכנות ובאותם שהיה הכוח בידם

153 דון יצחק אברבנאל, מתוך דרישה בספר דניאל וחשובים אסטרולוגיים; ראו: 'מעניי הישועה', מעיין יב, תמר ה, [פירארה] שי"א, קכה ע"ב. אף הוא, כמולכו, דיבר על 'חרבן רומי' ועל 'נקמת האומות' (מעיין יא, תמר י, שם קכד ע"ב); וכן המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי מירושלים, באיגרת משנת רפ"ה, ראו: גרשם שלום, 'חקירות חדשות על ר' אברהם הלוי', קרית ספר ז (תר"ץ-תרצ"א), עמ' 442.

154 שלשלת הקבלה, מח ע"א (כנראה הוא לא ראה את 'שיר חדש' אלא קיבל מפי השמועה, כיוון שהוא אינו מביא את כל הפסוקים שב'שיר חדש', וכנגד זה מוסיף פסוק אחר – 'אשובה ארעה צאנך אשמר אעבר [...]'] – בר' ל, 31–32).

155 שם, מה ע"ב.

156 כ"י פרמה, ספריית 'פליטינה', Cod. Parm. 2483, מכן לתצ' כ"י ס' 13486, [96]ב: 'בת"ע [בתרי עשר] מיכה [ב, 12] אסף אאסוף יעקב כלך קבץ אקבץ שארית ישראל, קץ הפלאות אשר דבר ר' שלמה מלכו גר צדק: אסף – א'גלה ס'תר פ'לאות / אאסוף – א'זריד א'שפיל ס'מאל ו'מלך פ'רנצה [צרפת] / יעקב – י'לחם ע'ם ק'רלו ב'מלחמה / כלך – כ'חו ל'העביר כ'תר / אקבץ – א'נשי ק'יסר ב'סוף צ' / שארית – ש'נה א'שמיד ר'זמי י'וונים ת'וגרמים / ישראל – י"ב שבטין[ם] ר'אשיהם א'קבץ ל'משיח / יחד – י'וסף ח'בר ד'וד' (קץ) זה נמצא גם בהעתקה משובשת בגיליון כ"י אשכנזי באוסף בית המדרש של לונדון, ששם הוא מיוחס ל'חכם אחד ספרדי [ש]שאל שאלית חלום להגיד לו עתידות' ופורסם על ידי א' נויבאואר, בתוך: *REJ*, XII (1886), p. 92. נויבאואר העיר כי 'הלשון היא מיסטית מכדי שאפשר יהיה לתרגמה' ולא נתן דעתו מי הוא 'יוסף חבר דוד'. יש לציין, שאת שנת ה' אלפים ר"ץ כבר חזו חכמים אחרים מן הדור שלאחר גירוש ספרד, כר' אברהם בן אליעזר הלוי – ראו: ר' אברהם בן אליעזר הלוי, 'מאמר משרא קטריין', קוסטאנטינה ר"ע, דברי מבוא מאת גרשם שלום; ערך והשלים מלאכי בית-אריה, ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, תשל"ח, עמ' 26.

כדי לאבדו. דבריו של מולכו על גזירת מותו ב'ספר המפואר' נראים כמגומגמים במקצת וצריכים עיון. בדרשה על פרשת 'הנה ישכיל עבדי', ישעיה נב, 13–גג, 12 הוא כתב שם:

שעוונותינו גרמו זה, שהוצרך שיבא משיח בן אפרים וימות כדי שיקחו הרשעים מוסר [=עונש] שבימיהם לא תכון ממלכת דוד [...]. ומשיח בן אפרים לא ימות כי נגזר מארץ החיים [יש' נג, 8] ירצה [לומר], כי גזרה נגזר עליו שיהיה מארץ החיים ושלא ימות [...]. בשביל הפשע שעשו עמי הנגע יהיה להם, שאיש בעונו ימות ומשיח בן אפרים אף על פי שימות לא יהיה שישאר מת, אלא לחזור ולחיות מיד. ומצד הימים שיהיה מת יאבדו הרשעים [...]. דע שמתחלת זה הפסוק עד לרבים [יש' נג, 11] יש לט אותיות כנגד לט ימים שיעמול נפשו ויהיה מת [...]. בדעתו יצדיק צדיק עבדי לרבים [יש' נג, 11], ירצה, צדיק שהוא משיח בן דוד יהיה את משיח בן אפרים לעיני הכל וישיב נשמתו יותר בשלמות ממה שהיה קודם שימות [...]. ומשיח בן אפרים לא ימות, אלא שבאותם ל"ט יום יסבול עונות הרבים, כמו שאמר ועונותם הוא יסבול, וביום הארבעים יהיה חי ויראה בשלל גוג ומגוג, כמו שאמר הכתוב [יש' נג, 12] לכן אחלק לו ברבים וגו' [ואת עצומים יחלק שלל] תחת אשר הערה למות נפשו.¹⁵⁷

בדבריו שם הושפע מולכו בלי ספק מכתבי האפוקליפטיקה היהודית, אך שינה במשהו בפרטים ובסדר הדברים שתוארו בהם. על מות משיח בן יוסף כבר דובר בתלמוד¹⁵⁸ ובספרות המדרש.¹⁵⁹ ייחוסו של משיח בן יוסף בשם 'בן אפרים', סדר מלחמותיו, מותו ותחייתו על ידי משיח בן דוד כתובים בחיבור הפסודאפיגרפי 'ספר זרובבל'¹⁶⁰ ובחיבור 'אותות המשיח',¹⁶¹ שלפי סדר המאורעות החזוי שם, משיח בן אפרים נהרג, 'זבאים מלאכי השרת ומטמינים אותו עם אבות העולם' והוא נשאר מת ארבעים וחמישה יום¹⁶² עד אשר משיח בן דוד מקים אותו לתחייה. בחיבור האפוקליפטי 'תשובת שאלה לרבינו האי גאון זצ"ל על ענין הישועה'¹⁶³ נאמר 'כי משיח בן יוסף בההרגו תהיה נבלתו מושלכת ארבעים יום ולא נגע בו דבר טמא עד בוא משיח בן דוד ויחייהו'. לפי זה יש להבין,

157 ד"ש 19; ד"א טו ע"א-ע"ד.

158 סוכה נב ע"א: 'ז'ספדה הארץ [זכ' יב, 12] [...] על משיח בן יוסף שנהרג; רש"י, ד"ה וספדה הארץ: 'בנבואת זכריה, ומתנבא לעתיד, שיספדו על משיח בן יוסף שנהרג במלחמת גוג ומגוג'.

159 פסיקתא זוטרותא, פרשת בלק (ומובא משם על ידי ילינק, בית המדרש, ג, (לעיל הערה 66), עמ' 141–143).

160 אבן שמואל [קופמן], מדרשי גאולה (לעיל הערה 66), עמ' 71–88.

161 ילינק, בית המדרש, ב (לעיל הערה 66), עמ' 60–63; אבן שמואל [קופמן], מדרשי גאולה, שם, עמ' 321–323.

162 ילינק, בית המדרש, ב, שם, עמ' 61; אבן שמואל [קופמן], מדרשי גאולה, שם, עמ' 321.

163 בתוך: אליעזר אשכנזי (עורך), טעם וקנים, פרנקפורט ע"נ מיין תרט"ו, עמ' 59.

שבאותם ל"ט יום, שמשיח בן יוסף יסבול עוונות הרבים, מדובר בייסורי המיתה, ושהוא עתיד 'לחזור ולחיות מיד' לאחר ארבעים הימים. הרי הוא כתב שמשיח בן אפרים ימות, אלא 'שלא יהיה שישאר מת', והאמור כאן שעתיד הוא 'לחזור ולחיות מיד' – משמע, שלושם ותשעה ימים 'יעמול נפשו' – יסבול ייסורי מיתה, ולאחר ארבעים יום יקום לתחייה. אך מה פשר דבריו שם, 'שמשיח בן אפרים לא ימות [...] כי נגזר עליו שיהיה מארץ החיים ולא ימות'? האם רצה לומר, שלא כמות כל האדם ימות, שנשארים מתים ונמקים בקברותיהם, או, כתרים בפני האימה, הוא ניסה לכפור בממשות המוות. הן כל מיתה האמורה במי שהוא מצד הקדושה ו'ארץ החיים' (ספירת בינה או מלכות) לא הייתה בעיניו ממשות גמורה, כפי שנראה להלן, בהסבר שהציע לאחד ממאמיניו שהקשה על 'מיתה' ועל 'שינה' מטפורית שהוא ייחס לגבוה.

דרשות על ייסורי המשיח המיוסדות על ישעיה פרק נג, שהיו בוודאי ידועות למולכו מן הפרשנות הנוצרית הנרחבת לפרק זה,¹⁶⁴ נזכרו גם בתלמוד¹⁶⁵ ובמדרש, ומרובן משתמע שהן נועדו למשיח בן דוד. המדרש המאוחר פסיקתא רבתי מדבר על ייסורי 'אפרים משיח צדקנו', ונראה לי שהדרשן הושפע מדברי ספרות האפוקליפטיקה היהודית על משיח בן אפרים והמציא עוד שם למשיח, כדרש של הכתוב 'הבן יקיר לי אפרים' [יר' לא, 19]. מולכו, יכול היה בוודאי למצוא בדברי פסיקתא רבתי את דמות משיח בן אפרים.¹⁶⁶ הוא

164 ראו למשל: מובאה מישעיה נג 7–8 בתוך מעשי השליחים ח, 32–33; פרפרוה של פסוקי ישעיה נג, 6–4, באיגרת פטרוס הראשונה ב, 21–25, ועוד; פירוש פסוקי ישעיה נב, 13–ג, 12 מאת הירונימוס: 'Eusebii Sophronii Hieronymi Commentarium in Isaiam Prophetam', PL, vol. 24, pp. 504–514.

165 סנהדרין צח ע"א (מעשה בר' יהושע בן לוי, שבעצת אליהו הלך לפגוש את המשיח, 'דיתב אפיתאח דרומי [...] יניני עניי סובלי חלאים [...] שרי חד [נגע] ואסיר חד'); מדרש שמואל, מהדורת שלמה בובר, קראקא תרנ"ג, פרשה יט, א נא ע"א: 'והוא מחולל מפשעינו מדוכא מעונותינו, מוסר שלומנו עליו ובחבורתו נרפא לנו [יש' נג, 5] רב הונא בשם רבי אחא לשלשה חלקים נתחלקו היסורין, אחד לדורות ולאבות, אחד לדורו של שמד ואחד למלך המשיח'.

166 ראו: מדרש פסיקתא רבתי, פסקה לו (מהדורת מאיר איש שלום, וינה תר"ם, קסג ע"א): 'באותה שעה מגביהו הקדוש ברוך הוא למשיח עד שמי שמים ופורש עליו מזיו כבודו מפני אומות העולם [...] אומר לו, אפרים משיח צדקנו, הוי דיין על אילו ועשה בהם מה שנפשך חפצה, שאלמלא רחמים שגברו עליך ביותר, כבר איבדוך מן העולם ברגע אחד. שנאמר: הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים כי מדי דברי בו זכור אזכרנו עוד על כן המו מעי לו רחם ארחמנו נאם ה', (ירמיה לא, כ) למה רחם ארחמנו, שני פעמים רחמים. אלא רחם בשעה שהיה תבוש בבית האסורים. שבכל יום ויום היו אומות העולם מחורקין שיניהם ומרמוזים בעיניהם ומנענעים בראשיהם ומפטירים בשפתותיהם שנא' כל רואי ילעיגו לי בשפה יניעו ראש (תה' כב, ח) יבש כחרס [...] כחי ולשוני מודבק מלקוחי [הבלטה שלי, ש.צ.] ולעפר מות תשפתני (שם, שם, טז) ושואגים עליו כאריות [...] ואומר לו הקדוש ברוך הוא: משיח צדק, אל תירא מהם, כי כל אילו ברוח שפתין ימותו, שנאמר, וברוח שפתי ימית רשע (יש' יא, ד) [...] אמר להם הקדוש ברוך הוא לצדיקים: צדיקי עולם, עדיין לא נטל אפרים משיח צדקי חצי צערו [...] בואו, כבדו ורבצו לפני אפרים משיח צדקי בכל מיני בשמים של גן עדן'.

האמין שהיסורים לא נועדו אלא למשיח בן אפרים, דהיינו לו עצמו, כפי שדרש בספר המפואר: 'אין אנו יכולים להעריך אותו [=להשוות אותו] עם בן דוד, לפי שהוא [משיח בן אפרים] "איש מכאובות וידוע חולי" (יש' נג 3) מה שאין כן בבן דוד [...] לפי שמשיח בן דוד לא יהיה לו שום צרה וצוקה'.¹⁶⁷ על מות משיח בן אפרים דרש מולכו מן הפסוק ישעיה נג, 9, ¹⁶⁸ שרק הפרשנות הנוצרית קראה אותו על המשיח,¹⁶⁹ ואילו לגזרת מותו באפוקליפטיקה היהודית, שהשפעתה ניכרת אצל מולכו, נמצא מקור בדרשה בתלמוד, סוכה נב ע"א, ששימשה גם בנצרות, על פסוק סתום בזכריה יב, 'והביטו אלי את אשר דקרו וספרו עלי'. תחיית משיח בן יוסף ארבעים יום לאחר מותו נמצאת כאמור בחיבור 'תשובת שאלה לרבינו האי גאון' הנ"ל, ואילו 'אותות המשיח' נקב ארבעים וחמישה יום. ב'שיר חדש', מולכו אף מפרט את צורת המיתה שהוא חזה לעצמו במלחמת 'גוג ומגוג', שהוא ראה את עצמו מיועד לה כמשיח בן אפרים, והיא להיות נהרג ביריית תותח. בהמשך לסימן ראשי תיבות האחרון של חשבון הקץ, היוצא מן הפסוק 'וכי יגח שור את איש או את אשה' שהובא למעלה, הוא אומר:

[449] [...] והקב"ה אמר לו [לאברהם] קחה לי עגלה משולשת ועז משולשת ואיל משולש ותור וגוול [בראשית טו, 9] שהם תשעה בהמות כנגד תשעה מלכים, אמרפל וחביריו, שהם ארבעה מלכים את החמשה שעשו מלחמה בימי אברהם,

בעל המדרש הזה גם עושה את 'אפרים' שופט של אחרית הימים, ממש כמו באפוקליפסה. אורבך הסביר, שהדרשן 'איחד את דמות משיח בן יוסף ומשיח בן דוד לדמות אחת' (א"א אורבך, חו"ל: פרקי אמונות ודעות, מהדורה שנייה מתוקנת, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשל"א, עמ' 620). סבורני, כי מאחר שבעל המדרש הזה קורא על 'אפרים' המשיח הזה את הפסוק 'וברוח שפתי ימית רשע' (יש' יא, 4) ברור שהוא בכל זאת מדבר במשיח בן דוד דווקא, אלא שלשעשועי החכמים בהמצאת כינויי שמות למשיח (כמו 'נזן', 'חנינא', 'מנחם', ואף 'חזירא' [=מצורע]) דבי רבי, שנאמר (יש' נג, 4) אכן חלינו הוא נשא, סנהדרין צח ע"ב) הוסיף בעל הפסיקתא רבתי עוד שם, כמו שדרשו על הכתוב 'הבן יקיר לי אפרים' (יר' לא, 20): 'אמר לו [יעקב], אפרים בנ', [...] כל מעולה ומשובח שבבני יא נקרא על שמך' (ויקרא רבה ב, ג [מהדורת מרגליות, ירושלים תשי"ג-תשי"ד, עמ' לח-לט]). אולם מולכו ודאי שמר בלבו את דברי פסיקתא רבתי כמדברים במשיח בן אפרים, כי בסוף 'שיר חדש', בתארו את הרדיפות שהוא סובל על אמונתו ביייעודו, הוא הביא את הפסוק 'בש כחרש כחי ולשוני מודבק מלקוחי' (תה' כב, 16), שאותו הביא בעל המדרש הזה לעניין ייסורי 'אפרים משיח צדקנו'. וראו להלן הערה 197.

167 ד"ש 19; ד"א טו ע"ב.

168 ראו מראה מקום בהערה 91, לעיל.

169 הדרשה היהודית פטורה, כמובן, מייחוס מוות למשיח בן דוד; הפסוק 'תחת אשר הערה למות נפשו' (יש' נג, 12) נדרש בתלמוד על משה, 'שמסר עצמו למיתה, שנאמר מחני נא מספרך [שמ' לב, 32] (סוטה יד ע"א), והפסוק 'יתן את רשעים קברו ואת עשיר במותיו' נדרש בספר הזוהר על משה, שקבר את הרשע 'יסמנהו בחול' ככתוב בשמ' ב, 12 (זוהר, רעיא מהימנא, ח"ג קכ"ב ע"ב). גם הטעם למותו של משיח בן אפרים בדרשה היהודית אינו הכפרה, ואף-על-פי-כן, מסתבר שהדרשות על ישעיה נג במקורות המדרש והאפוקליפטיקה היהודית קשורות בהתמודדות עם רעיונות הנצרות.

להיות רמז למלחמת גוג ומגוג, כי כמו שאברהם נצח את כלם במלחמה [50א] כך עתיד אחד מזרע אברהם לנצח תשעה מלכים אחרים במלחמה הנזכרת ממלכי אומות העולם שיפלו שם ויאכלו עוף השמים בשרם. וכבר ידעת: אומות העולם נמשלו כבהמות ולכן נתן לו אות בעגלה משולשת [בר' טו, 9] וכו' והתור¹⁷⁰ הוא משיח בן אפרים והגזול הוא משיח בן דוד. ומה שאמר ויבחר אותם בתוך ויתן איש בתרו לקראת רעהו להיות רמז למיתת המלכים שאמרנו ומה שאמר ואת הצפור לא בחר לפי שהוא רמז למלך המשיח שהוא חי וקיים. וירד העיט על הפגרים וישב אותם אברם, למה וישב, לשמור על התור, שגם (הוא)¹⁷¹ [כש]יפול במלחמה ההיא שלא יאכלוהו כמו הפגרים האחרים, שהוא עתיד להחיות.¹⁷² ועל זה אמר ואת הצפור לא בחר על הגזול, ומהתור¹⁷³ אינו מדבר, שימות לפי שעה באבני הסוללות.¹⁷⁴

על מלחמת הקץ, שבחזיונותיו ראה בעל החלומות הלזה את עצמו נלחם בה, הוא דיבר כעל מלחמה ממשית, מול תותחים, ולא כעל פעולת טקס מאגי. הלוא דוד הראובני ביקש להשיג תותחים למלחמה, שאותה מולכו ראה בחזונו כמלחמת גוג ומגוג ולפיו – רק אחרי השלב הראשון של המלחמה, כשתקום 'מלכות בית דוד' – יינתן בידי משיח בן דוד, ולא בידי משיח בן אפרים, להמית בכוח השם בלבד. דבר זה הוא 'שיתן השם יתברך כח בדוד, שברוח שפתיו ימית רשע',¹⁷⁵ ככתוב (יש' יא, 4). רק כמאה ועשרים שנה לאחר מותו, לאחר שנשתקעה דמותו הממשית של מולכו, ייחסה לו האגדה אותה מתכונת פעולה, שכפי הנראה שמורה אצלה לדוחקי קץ שנכשלו, והיא תואמת בפרטי פרטים למעשה ר' יוסף דילה ריינה, אשר ניסה להביא את הגאולה באמצעים מאגיים וגרם לשחרור הסטרא אחרא מכבליו. מ' אידל, במאמרו 'שלמה מולכו כמאגיקן',¹⁷⁶ הביא אגדה כזאת על פי

170 ראו למעלה, על הקשר בדרשת מולכו בין 'תור' בלשון התרגום לדין השור הנגח והשור בברכת משה ליוסף, להזמנים שלו – 'התור' שבברית בין הבתרים, שכולם רומזים למשיח בן אפרים.

171 מולכו מחק כאן את התיבה 'דוא', ונשתיירו המילים 'שגם יפול' שאינן נושאות משמעות סבירה, לפיכך שיערתי שהוא נתכוון לתקן 'שגם כשיפול' ולא השלים את התיקון.

172 להיות מושב לתחייה.

173 ועל התור ('מ...') במובן של מילת היחס de בלטינית ובלשונות הרומאניות.

174 הבלטה שלי, ש"צ.

175 ספר המפואר, ד"ש 27א; ד"א כ ע"ד (לעיל הערה 6).

176 אידל, 'שלמה מולכו כמאגיקן' (לעיל הערה 70), עמ' 194. א"ז אשכולי, ניסה להסביר את ייחוס מעשה ר' יוסף דילה ריינה למולכו בטעות, שנבעה לדעתו מפירוש מוטעה של השם 'מלכו', שבפי בעלי מבטא אשכנזי נדמה כ'מלכה', וזיהוהו עם 'ריינה' – מלכה בלשונות הרומאניות (ראו מאמרו 'הערות אחדות לתולדות התנועות המשיחיות', סיני, יב (תש"ג) עמ' פט–צ). אף השערה זו נראית לי דחוקה לעומת הסברה, כי יוסף דילה ריינה הוא אבטיפוס של דוחקי הקץ שנכשלו.

הגהה שנעתקה בשולי ספר 'חית קנה' שבכתב יד אוקספורד Mich. 56 (קט' נויבאוואר 1662), דף 112-113. אידל שיער שמולכו עצמו, במעשיו ובדבריו, היווה עילה להיווצרות תדמיתו כגואל המאגי, אף על פי שאידל מודה ש'בכתביו שלו הוא נמנע מלהעיד על עצמו כפועל פעולות מאגיות'. אולם בעדויות על מעשיו של מולכו מזמן קרוב למאורעות אין אחת שמוסרת על פעולה מאגית שלו או על התיימרותו בה. נבואות העתיד שלו, אותן שעל ה'מבול' ברומא והרעש בפורטוגל, מיוסדות על חזיונות ולא על פעולה מאגית של בעל 'חכמת החרטומים', שאותה ייחס לו אויבו יעקב מאנטינו.¹⁷⁷ הטעם שמוסר גדליה אבן יחיאל,¹⁷⁸ לכך שעושי דברו של הקיסר קרל החמישי שרפו את מולכו 'עם רסן בפיו, כי פחדו שמה יאמר איזו השבעה ויברח', אינו מעיד בהכרח על תדמית שמולכו יצר לעצמו בקרב אחיו; ודאי האמינו שלכל היהודים, ולא כל שכן לקדוש יהודי, יש כוח כשפים. והוא הדין לגבי המסורת השבתאית משנת תכ"ו, על דבר השמות הקדושים, שלפיה היו מרוקמים על ה'ארבע כנפות' של מולכו, שאף אותם רקמה כנראה האגדה המאוחרת. אידל מביא את עדותו של ר' יום טוב ליפמן הלך (1654-1579) על השרידים של מולכו, שהיו שמורים בפראג, כמאשרים את התדמית המאגית שלו, אך לעניות דעתי אין בהם סיוע כזה. הרי ר' יום טוב ליפמן, שהיה מתפלל דרך קבע בבית הכנסת שבו נשמרו השרידים, מעיד בדיוק על כל הפריטים שהיו שם, גם על אותם שאינם נוגעים לעניינו – שלא לפסול חוטי ציצית צבעונים, בהסתמך על הקדוש שלמה מולכו, אף שלכתחילה המנהג הוא לעשותם לבנים דווקא: 'זמכל מקום, פה ק"ק פראג, בבית הכנסת דפנחס, שהייתי רגיל בה קודם שנתמנתי לאב"ד,¹⁷⁹ יש ארבע כנפות ממשי בצבע ירוק כחלמון ביצה, וכן הציציות שבו גם כן ממשי ירוק כחלמון ביצה, והובא לכאן מרעגנשבורק, והוא של הקדוש רבי שלמה מולכו הי"ד, עוד שני דגלים שלו, וגם סרגינים שקורין קיטל'.¹⁸⁰ לשני הדגלים ולסרגינים אין שייכות לעניין ציצית. כפי הנראה מנה הרב את כל השרידים שראה וזכר, ומן הסתם עשה זאת מפני שהם הרשימו את לבו. אילו ראה 'שמות' מרוקמים, מסתבר שלא היה מתעלם מרושמים. אבל אף אם נניח שנמצאו שם שמות, אפשר שיהיו עשויים לשמירה והצלה, ככוונת כל יהודי בשמות שבמזוזות ביתו, ועדיין אין זה בהכרח מאשר את המסקנה שמולכו עצמו אחראי לתדמית של לוחם באמצעים מאגיים. דבריו של מולכו בכתב יד 'שיר חדש' מעידים שהוא ציפה לגאולה באמצעות מלחמה, שעל כל פנים הפעילות הארצית שלה תתנהל בכוחות טבעיים.

177 דברי הימים לר' יוסף הכהן (לעיל הערה 1), עמ' ריא ע"א-ריג ע"ב; חית קנה (לעיל הערה 2), עמ' כב-כג.

178 שלשלת הקבלה, מה ע"ב.

179 בשנת 1597.

180 ר' יום טוב ליפמן הלך, 'דברי חמודות' על הלכות קטנות לרא"ש, הלכות ציצית (הנדפס בתלמוד דפוס וילנא אחרי מס' מנחות), סימן יח.

חזות זו, שכמשיח בן אפרים הוא עתיד ליפול חלל במלחמה מיריית תותח, הייתה כנראה מקובעת בלבו של מולכו, כי את שהוא מעלה כאן מדרשה בפרשת ברית בין הבתרים, מתואר בפרטים בסיפור חלומו שעליו כתב לר' יוסף טיטצק ממונשטיריאן, המובא באגרתו אל החכמים:

ובתוך זה הפו אותי בחזה בכדור ברזל בכלי אש ויצא הכדור מאחורי והתאמצתי והתחזקתי בטרח גדול שלא אפול לארץ, ולא עצרתי כח ונפילתי לארץ. ובנפילתי אמרתי, אוי לי שיאכלו העופות את בשרי כמו שאכלו את בשר האנשים אשר אתי ולא יקברו אותי בתוך אֶחֱי. ועם כל זה הייתי מיושב בדעתי וראיתי מראות גדולות ואומר: אמת הוא מה שאמרו בהיותי בחיים, שדברים גדולים רואה אדם אחר המות יותר מחיים.¹⁸¹

בהמשך הקונטרס מבאר מולכו את המדרגות השונות שבתוך ה'עיגול', את ביטוייהן הסמליים ואת יחסן אל שני המשיחים. פני הנשר קשורים ביעקב הנמצא ברבע הדרומי של ה'עיגול', אך יעקב אוהז בְּאֶמְצָע וקשורים בו גם שאר הפנים, בהם 'פני אריה' – 'הא תנן, נשר ואריה כחדא ארים קלא', כפי שנאמר במאמר הזוהר¹⁸² על ארבעה דגלי מחנה ישראל במדבר, שכדוגמתם ערוכים ארבעה דגלי מחנות כנסת ישראל העליונה, השכינה. בהתאם למאמר זה, שמעבד את מאמר חז"ל ש'הנותן מיטתו בין צפון לדרום הוויין ליה בנים זכרים', אומר מולכו: 'ועל כן יעקב, שנתייחד עם זה הנשר בסטרא דדרום, יצאו ממנו שנים עשר שבטים שעלו לששים רבוא בסוד הוא'ו שנקרא מקל שבו נתחזק [כלומר, שנאחו בו] דכתיב כי במקלי עברתי [בר' לב, 11] ירצה, בהיות מקלי בידי זכיתי להיות לשתי מחנות' (250–251). אף על פי שמולכו אינו כותב את שם יעקב מלא, בוי"ו, מובן שהכוונה בדבריו לכתיב מלא של השם, בוי"ו הרומז ליסוד, שהוא יוסף, שממנו יוצא משיח בן אפרים.

על פני שור שבמרכבה מביא מולכו מאמר הזוהר, שהוא מוצא בו רמז לגורלו וייעודו האישי כמשיח בן אפרים, הצעיר, שלו ניתנה הבכורה בבני יוסף, והוא עתיד להתגבר וליטול עליו את שליחותו במלאות לו שלושים שנה. העניין האישי גורם כאן למולכו להתלבט בניסוח, והוא מוחק ומתקן תוך כדי כתיבה. 'מרכבת המשנה' שבה הרכיב פרעה את יוסף מסמלת את אחיזתו של משיח בן אפרים ב'פני שור' שבצד שמאל במרכבה האלוהית. את הטעם שנתן יוסף בקריאת שמו של אפרים, 'כי הפרני אלהים בארץ עוניי' [בר' מא, 52], מפרש מולכו על 'הברכה והפירות מארץ עוניי להיות ביד'י כמשיח בן אפרים, כלומר: היתרון שהוא, כמשיח בן אפרים, נוטל מספירת מלכות ('ארץ עוניי') הקשורה בספירת

181 חית קנה (לעיל הערה 2), עמ' טז.

182 זוהר ח"ג קיח ע"ב.

גבורה ('צפון') והברכה שהוא נוטל דרכה מצד ימין, 'מינו של יעקב' (ספירת תפארת), כדי להילחם בכוחות ה'סטרא אחרא'. בדָּרְשׁוּ על אפרים את הפסוק על היות יוסף בן שלוש שנה בעומדו לפני פרעה (בר' מא, 46), מולכו מזהה את עצמו עם יוסף, שבשנתו השלושים ניתן לו הכוח להשתמש בכוח גבורה וצד שמאל, בשירות הקדושה, בהיותו רוכב 'במרכבת המשנה' של פרעה – 'מרכבת השמאלית', שמולכו מעיר כי אין לה 'ערך ודמיון עם הימנית', זו של הקדושה, שבה חקוקה דמותו של משיח בן דוד. סטרא אחרא נכנע לפני צד הקדושה, ופרעה – שמייצג אותו – מסיר 'טבעתו מעל ידו ויתן אותה על יד יוסף', וספירת יסוד גוברת על צד שמאל. לפי דעתי, יש כאן רמז לשנת חייו הגורלית של מולכו, רצ"א,¹⁸³ שבמלאות לו שלוש שנה הוא סבר להתמודד עם מי שהוא ראה אותם כ'פרעה' ו'מצרים' של זמנו:

[51א] [...] ותא חזי בספר הזוהר.¹⁸⁴ 'ר' חייא פתח ואמר, ודמות פניהם פני אדם. דמות שור דאיתמר ביה ופני שור מהשמאל [יח' א, 10] אכל שתין רבוא דמלאכים, וצמחין מיד, ובגין דא איתמר כלחוך השור [במ' כב, 4], דאיהו חמר דהאי עלמא, כל מה דלחין אית ביה סימן ברכה וצמח כדקדמיתא, כגון אילנא דקציצו ענפוי ואצמחו כדלקדמין בשרשוי. ורזא דמילה וישוב לימי עלומי, והאי הוא רזא דור הולך ודור בא'. בא, פקח עיני שכלך וראה מזה [51ב] המאמר כי כל מה שהשור מלחך יש בו ברכה בעבור השפע שמקבל מיעקב בדרום, ועל כן הוא כנגדו בצפון, ולפיכך נקרא בכור יוסף שור. וכבר ידעת שהבכור הוא מנשה, אלא נתנה הברכה לאפרים בסוד שמו, כעניין 'כי הפרני אלהים בארץ עוניי' [בר' מא, 52], (בהיות)¹⁸⁵ הכוונה שנטל הקדוש ברוך הוא הברכה והפירות מארץ עוניי להיות בידו, וכתוב 'בך יברך' [בר' מת, 20], מאי בך – באפרים, כדכתיב [שם] 'וישם את אפרים לפני

¹⁸³ השווה באיגרת אל החכמים, שאף היא משנת רצ"א: 'כי ימלא לך שלשים שנה לקבל דרגין עלאין, דברי הימים לר' יוסף הכהן (לעיל הערה 1), ריב ע"א; חית קנה (לעיל הערה 2), עמ' כב.

¹⁸⁴ מולכו מביא כאן מאמר הזוהר, ח"ג ריו ע"א, בשינויי נוסח. אף על פי שבימיו של מולכו עדיין לא היה נוסח הזוהר קבוע כפי שהיה לאחר מכן בעקבות הדפוס (ש"ח-ש"כ), אני משער ששינויים גדולים כל כך כפי שאנו מוצאים אצל מולכו נובעים בעיקר מציטוט בעל-פה; הנה הוא במקורו: 'רבי חייא פתח [תה' קד] ישבעו עצי יי' ארזי לבנון אשר נטע [...] מצמיח חציר אלין אינון שתין אלף רבוא דמלאכין שליחן דאתבריוא ביומא תניינא דבראשית וכלהו אשא מלהטא. אלין אינון חציר. אמאי חציר, בגין דצמחין כחציר דא בעלמא, דכל יומא ויומא אתקצירו השתא, ולבתר צמחין ומהדרין כמלקדמין, ועל דא כתיב מצמיח חציר לבהמה [...] אלף טורין סלקין לה בכל יומא ויומא, וכל טורא שתין רבוא הוי, והיא אכלה. ועשב לעבודת האדם – אלין אינון נשמטהון דצדיקא דהווא "אדם", דכיב ושלטיט על "בהמה" דא, אכיל ואעיל לון בגויה, ובזכותהון אתון כל עלמא מההווא "אדם" דכתיב ביה [יח'אל א] ועל דמות הכסא דמות אדם וגו', ועל דא כתיב "האדם" [תה' קד, 14], ההוא דאשתמודע [הנודע, רמז לדיק המכוון, ש'האדם' הוא ספירת תפארת ו'בהמה' זו היא מלכות]!

¹⁸⁵ תיבה זו נמחקה תוך כדי כתיבה.

מנשה, היינו להיות בכור ולהתחזק לקבל ברכה מן הנשר, ימינו של יעקב, לכן שכל את ידיו. ומאי דכתיב וילבש אותו בגדי שש וירכב אותו במרכבת המשנה אשר לו [בר' מא, 42–43]. 'בגדי שש' כעניין ויקח שש מאות רכב [שמ' יד, 7] כדמות שש מאות אלף רגלי [שמ' יב, 37]. ומאי 'מרכבת המשנה' – 'מרכבת השמאלית', שאין לה ערך ודמיון עם הימנית, שהיא הראשונה, דכתיב אני ראשון וכו' [יש' מד, 6]. ויוסף בן שלשים שנה [בר' מא, 46] בסוד וְשָׁלֹשִׁים עַל כָּלֹ [שמ' יד, 7], שהוצרך לו להיות בן שלשים לקבל כח השלישים, וזה סוד ויסר פרעה את טבעתו מעל ידו ויתן אותה על יוסף [בר' מא, 46], מאי טבעתו – הסביב מהגלגל הסובב על פרעה להיות יוסף מושל בו. ועל כן ויקראו לפניו אברך [בר' מא, 43] לרמוז שבברכת מצרים לפניו ובירו להיות ישראל מושלים בימין ובשמאל. לפיכך אין יכולת בשום אדם להשיב אחור יד שמאל רק הצדיק, דכתיב וצדיק יסוד עולם [משלי י, 25], לקיימו הפך הדין, שכחו בחורבן ושממה.

דוגמה נאה למזיגה של מקורות היהדות עם התרבות הנוצרית האירופית בעולמו של מולכו היא הזדקקותו למיתוס החד־קרן – 'אוניקורנו', שבתרבות אירופה של ימי הביניים והרנסאנס נחשב לברייה קדושה וסמל המושיע. מולכו מוצא קשר בין ברייה זו לבין יעקב והמלאך מיכאל, 'שְׁרוֹ של ישראל' – שניהם מן הדמויות הסמליות שב'עִיגוֹל'. בביאור סוד הקרבנות אומר מולכו, שסוד הקרבת שעיר עזים הוא 'שישיב הקב"ה העוז לישראל [...] צדק של מעלה המתחבר עם הצדיק הנקרא ציון, ביסוד שהוא מידתו [...] ובזמן שאין צדיקים בישראל יסלק הקדוש ברוך הוא עוזו מהם, ואז אומות העולם מושלים והשפחה ברשותם' (א58–ב). כלומר הימצאות צדיקים בישראל גורמת לחיבור ספירת בינה ('צדק של מעלה'), המחוברת למידת גבורה, לספירת מלכות ('ציון'), באמצעות ספירות תפארת ויסוד. באופן זה מידת הגבורה נמצאת מחוברת גם לכנסת ישראל הארצית ולא לאומות, וקרן ישראל מתרוממת. וכשאינן צדיקים בישראל מסתלק העוז מישראל, והגבורה נמצאת מחוברת לאומות העולם על ידי השתלטות הסטרא אחרא על העוז המיועד לספירת מלכות. 'השפחה', שהיא מקבילתה של ספירת מלכות ב'סטרא אחרא', תירש אז את גבירתה בקבלה את כוח ספירת גבורה, והיא משתמשת בו לרעה 'ברשותן' ובשירותן של אומות העולם.¹⁸⁶

¹⁸⁶ 'שפחה כי תירש גברתה' [משלי ל, 23] – היא דהוות מסאבה יתבה בדוכתאה' (וזהר חדש, מדרש איכה, צג ע"ב [לעיל הערה 38]). השווה ניסוח השקפה דומה לזו בחיבור שנכתב בערך בזמן שנכתב חיבורו הנוכחי של מולכו: ר' מאיר אבן גבאי, ספר עבודת הקדש, חלק ג, פרק א ('מראות אליהם', ויניציאה שכ"ו–שכ"ח, נז ע"ב) – בהקשר עם פולמוסו נגד הרמב"ם שהמליך את הפילוסופיה, חכמת הגויים, שמקורה ב'קליפה', על חכמת התורה: 'כי בזמן שישראל עושין רצון אביהם שבשמים, הם המלכים בארץ, והכוח ההוא לפנייהם כעבד, ואז כל האומות נכנעים אליהם [...] וכשאין עושין רצון אביהם הנה הם נופלים ומשתעבדים לפני הכח ההוא, והאומות הבאות מכחו שולטות בהם, ונוטל

משיח בן אפרים, הקשור בדמות ה'אוניקורנו' – הסמל הפאלי שמולכו מזהה אותו עם ספירת יסוד ('צדיק'), מטהר את העולם מן הארס שהטיל בו הסטרא אחרא. בדברו על 'קרן ישראל', שדקדוק לשונו הסימבולית של מולכו רומז לספירת יסוד הבאה מכוחה של ספירת תפארת, שבזמן ש'ישראל' 'צדיקים' היא שופעת ממידת 'אהיה' (כתר), הוא אומר:

[538] [...] ומן המדה הזאת מתרומם קרן ישראל בזמן שיהיו צדיקים. ולמה, דכתיב בישראל 'קרן' לשון יחיד, ובכל המקומות שבתורה בלשון רבים כמו 'קרנות המזבח' ודומיהם, אלא כך הוא הסוד: כבר ידעת שיש מקומות שלפי החמימות הפועל בהם השמש נמצאים שם חיות רעות ארסיות וחיות אחרות שאין טבעם כן, ויראים לשתות המים ששתו במ החיות הרעות, ובא הצבי ומרים קולו על המים דכתיב כאיל תערוג על אפיקי מים [תה' מב, 1] ושומע קולו אוניקורנו,¹⁸⁷ רוצה לומר, חיה שיש לה קרן אחד במצחו, ובא ונוגע בקרנו במים וירפא אותם מהסם ואז כל החיות ישתו. ולכן הקרן הזה הוא כנגד סם המות. ובוזה תבין סודות גדולות שכל החיות שברא הקדוש ברוך הוא לתא דוגמתן לכוחות של מעלה, והצבי רמז להקדוש ברוך ההוא, דכתיב דומה דודי לצבי [שה'ש ב, 9] כתיב קול ה' על המים [תה' כט, 3] [59], הכוונה שלא היה עולמו ברוממות עד שבא יעקב אבינו, ואף על פי שיצאו ממנו שנים עשר שבטים מתחברים ומיחדים שמו של הקדוש ברוך הוא וקרא אותם גוי אחד בארץ [שמ"ב ז, 23] ושרו של ישראל הוא מיכאל¹⁸⁸ ר"ל 'מִיכָאֵל' כאל' ולא 'מִיכָאֵל' כאלקים' בתוספת 'הים', ובים מים מלוחים, ובהיותם 'כאל' הם מים של חסד שמהם בא החיות. ותא חזי מספר כללות הקדמונים אמרו חכמים ז"ל מיכאל שרו של ישראל בדמות איש, ויש לו קרן אחת, ועל אותו הקרן מלאך אחד בדמות איש אוחו בקרן וידיו פשוטות. ודע כי האוניקורנו תחת מיכאל והשור תחת גבריאל, וכן שאר הבעלי חיים שבעולם תחת מלאכים אחרים כאמרם ז"ל [בבלי, ברכות נח ע"א] מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא וכמו שישראל מובדלים מן האומות כך מובדל האוניקורנו מכל החיות והבהמות, שלכולם יש קרנים ולו קרן אחד לבד כנגד יחוד ה' וכן למיכאל. ומה שאמר המאמר ועל אותו הקרן מלאך אחד אוחו בקרן וידיו פשוטות – זה המלאך הוא יעקב אוחו ומחזיק באחדות, שכל עבדי ה' נקראים מלאכים וכתיב [יש' מד, 2] עבדי יעקב, וידיו פשוטות זהו וידיו אדם מתחת כנפיהם [יה' א, 8] ואם קשה בעיניך איך יוכל לאחו בקרן ולהיות ידיו

השפע אשר היה ראוי לבא אליהם, והרי הוא מולך, והוא הגבל כי ישבע לחם [משלי, שם], והנה זוגתו הידועה שהיתה שנואה תַבְעֵל, והיא השפחה כי תירש גברתה, גברת ממלכות חכמת שלמה'.

187 הבלטות של מולכו, במקור, בסימון קו מאונקל מעל כל תיבת 'אוניקורנו'.

188 דנ' י, 21; יב, 1.

189 מנוקד צִדִּי על ידי מולכו, במקור.

פשוטות – דע כי וידי אדם 'וידו' כתיב, מתחת כנפיהם סופי תיבות ת"ס¹⁹⁰ להודיענו שזה האדם הוא יעקב שיש לו הוא"ו ויד אחד אותו בקרן ויד האחר פשוטה לקבל בעלי תשובה. והכל מששת ימי בראשית דכתיב בראשית ברא וכתוב קודש ישראל לה' ראשית, ירצה שמבראשית צורתו של יעקב חקוקה תחת כסא הכבוד. ואל יעלה על דעתך כי יש למעלה דמות חס ושלום, שאין שם לא דמות ולא גוף ולא כח בגוף, אלא כלם דברים רוחניים, וכתוב בהם דמות לפי השגתנו החמרית. הכוונה כי ברצותו יתברך לשלוח מלאך לאיזה אדם, כמו שמצינו באברהם וביהושע ואמה [!] של שמשון ודומיהם, יש לכל ואחד [!] דמות ללבוש ולהגלות כי באופן אחר לא היה יכולת באדם לראותם, ולולי כי ירא האלקים אני הייתי כותב אליך אם יתגלו בעולם כל אחד ממלאכי השרת באיזה לבוש ודמות יתלבשו להיות נראה לבני אדם. סוף דבר, שהעולם מתקיים בשביל יעקב שאוחז ביחוד [59b] השם. ואע"פ שבאו כחות אחרות – אותם שאמרנו בחיות רעות – להשמיד העולם ולהטיל זוהמה בו, כמו שעשה הנחש, בשביל ישראל מתבטלים כל גזרות קשות. לכן צריך לרדוף הצדק, להיות העוז והגבורה למלכם, שהוא דוד, במלכות של מעלה ובמלכות של מטה, ועל זה כתיב [ו] יתן עוז למלכו וירם קרן משיחו [שמ"א ב, 10], וכשיש העוז עם המלך, אז ירום קרנו.

בדרשת מולכו על האוניקורנו שמטהר את המים מסם המוות חבויה מובאה, בגירוע ובתוספת, מתוך אחד מנוסחי החיבור הידוע בשם Physiologus, שהיה נפוץ באירופה של ימי הביניים והרנסאנס, שבו נאמר:

'חיה אחת יש, ולה קרן אחת, וכך היא גם נקראת. ובמקומות ההם יש אגם גדול, ונאספות שמה החיות לשתות מים. אבל לפני שהחיות נאספות, מגיח הנחש ויורק אֶרֶס אל תוך המים. החיות חשות בארס ויראות לשתות; הן מתכות לחד־קרן, והוא בא, נכנס לאגם ונוגע בקרנו במים בצורת סימן הצלב, ומרפא אותם בכך מסם המוות, הוא שותה מן המים, ואחריו שותות גם כל שאר החיות'.¹⁹¹

מולכו אומר שה'אוניקורנו' קשור עם המלאך מיכאל, שָׁרֵן של ישראל, שלובש 'דמות איש ויש לו [=שיש לו] קרן אחת', והוא מסמל גם 'מלאך אחד' – אף הוא דמות אדם ה'אוחז

190 רמז ליעקב 'איש תם' (בר' כה, 27).

191 ראו: Otto Seel (trans. and comm.), *Der Physiologus*, Zurich 1967, pp. 21–22. לא עלה בידי להשיג לצורך עבודה זו את מהדורות הטקסט בנוסח המקור היווני והלטיני, שנתפרסמו בעבודותיהם של פרנציסקוס סבורדון (Franciscus Sbordone) ופרידריך לאוכרט (Friedrich Lauchert) הנוכרות אצל לֵל (שם, עמ' 96). ראו עוד: Francesca-Yvonne Caroutch, *Le livre de la licorne: Symboles, mythes et réalités*, Paris 2002, p. 279.

בקרן' בידו האחת, ואילו ידו האחרת 'פשוטה לקבל שְבִים'. המלאך השני הזה הוא יעקב, הדמות הארכיטיפית ש'מששת ימי בראשית' [...] חקוקה תחת כסא הכבוד, שמצוירת ב'עִיגול' ומסמלת את 'תפארת'. הקרן מסמלת את 'ז' של יעקב', דהיינו – את ספירת יסוד. אחיות מלאך זה בקרן מְשַׁמָּעָה, שיעקב 'אוחז ומחזיק באחדות' – אחדות האל, שבהקשר הקבלי פירושה אחדות הספירות. מיתוס ה'אוניקורנו' מבטא את המאבק המיסטי נגד ארס הנחש השטני, שמבקש לאבד את העולם, וייחוד הספירות עומד נגדו ומוליך לקיום הייעוד המשיחי: 'צריך לרדוף הצדק, להיות העוז והגבורה למלכם, שהוא דוד, במלכות של מעלה ובמלכות של מטה, ועל זה כתיב [ו]יתן עוז למלכו וירם קרן משיחו' – כאשר ישראל רודפים צדק, ובכך מחזקים את ספירת יסוד, שמאחדת את הספירות העליונות (המכוננות ב'תפארת') עם ספירת מלכות, אז העוז והגבורה עומדים לשרותה של מלכות בית דוד הארצית והעליונה, ואז מתרוממת 'קרן משיחו'. גם הרעיון שה'אוניקורנו' מסמל את יעקב ה'אוחז ומחזיק באחדות', מקורו כנראה ב'פיזיולוגוס', האומר שהקרן היחידה שלו מסמלת את האחדות כפי האמונה הנוצרית – את אחדות הבן (ישוע) עם האב.¹⁹² מסתבר כי כוונתו של מולכו היא לרמוז שה'אוניקורנו', המעביר מן העולם את הארס השטני של הנחש, הסטרא אחרא, מסמל גם את פְּעֻלָּו של משיח בן אפרים, הוא שלמה מולכו בעצמו, הקשור בספירת יסוד. למסקנה זו חותרים מבנה הדרשה ורמזי דברים המובעים בה בסוף החיבור, כפי שנאה בהמשך.

את תיאור דמותו של המלאך מיכאל תולה מולכו ב'ספר כללות הקדמונים', שאת שמו ואת המובא כאן משמו לא מצאתי בשום מקור אחר. מאחר שהוא קושר בין דמות מיכאל ל'אוניקורנו', מסתבר כי 'יש לו קרן' היינו – יש לו קרן בראשו (ולא שיש קרן תרועה בידו). מסגנון הדברים ניכר כי סוף המובאה הוא המשפט 'ועל אותו הקרן מלאך אחד בדמות איש אוחז בקרן וידיו פשוטות', ומכאן ואילך בא פירושו של מולכו לתמונה זו, הקושר בין דמויותיהם של שני המלאכים, מיכאל ויעקב, לבין סמל ה'אוניקורנו'. מסתבר גם שהקרן שיעקב אוחז, אינה קרן תרועה בידו, כבציורי יום הדין האחרון, אלא 'אותו קרן' של המלאך מיכאל. מולכו מתרץ קושיה שעשויה להתעורר בלב הקורא, המנסה לדמות לו את התמונה המתוארת, בכך שהוא קושר אותה לחזון המרכבה של יחזקאל: 'ואם קשה בעיניך איך יוכל לאחוז בקרן ולהיות ידיו פשוטות – דע כי 'וידי אדם' – 'וידו' כתיב', שיכול להתפרש כי כיד אחת. אכן, מעין זה אנו קוראים ב'היכלות רבתי':¹⁹³ 'דמות

192 Michael J. Curley (trans.), *Physiologus*, Austin 1979, p. 51; Florence McCulloch, עיינו: *Mediaeval Latin and French Bestiaries*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, [1960], p. 179

193 כך בגרסה העדיפה שב'פרקי היכלות רבתי', מהדורת א"י ורטהימר, 'בתי מדרשות', א, עמ' קט; ב'היכלות רבתי' מהדורת א' ילינק, בית המדרש, ג, עמ' 103, הגרסה היא 'דמות אדם בכסא קבעת, אדם לה בה (!) ידי אדם תחת כנפיהם'.

אדם בכסאך קבעת, פני אדם להם ויד אדם תחת כנפיהם'. אגב תיאורים אלו חוזר מולכו ונותן ביטוי למלחמה הפנימית שהוא נלחם בתשוקתו לתיאור פמליא של מעלה בתמונה, בהעירו כי היה מצייר את הדמויות השונות שלובשים המלאכים בהתגלותם, אך שהוא נמנע מזה מפני שהוא ירא אלוהים. כאן, כמו בכמה מקומות אחרים שראינו למעלה, הולמת הבחנתו של ישעיהו זנה, שמולכו עמל 'לצרף את תורתו מיסודות נוצריות שחדרו לתוכה; ולאמתו של דבר לא עלה בידו לטהרה כליל'.¹⁹⁴

כבר הובאו למעלה דבריו ב'ספר המפואר', שמשית בן אפרים בא לתקן את עוון 'נחש', ואלמלא החטא לא הייתה המלכות נחלקת בין בית דוד לבית יוסף. ב'שיר חדש' הוא מוסיף, שבימי שלמה המלך התחילו ישראל לרדת ממעלתם, ומלכות יהודה עוד המשיכה להתקיים בזכות מלך צדיק אחד בכל אחת משלוש שביעיות של מלכי יהודה, אך התנאי להתמדת המלכות ומניעת החורבן היה שבשביעייה הרביעית ישוּבו ישראל בתשובה. כיוון שלא נתקיים התנאי, הקדוש ברוך הוא 'הסיר מהם העיניים של מעלה', כביכול נתעוורו עיניים של מעלה, מה שנתבטא במישור הארצי בניקור עיני צדיקיהו בידי נבוכדנצר ובחורבן. מבנה הדרשה ואזכור פסוקים, שנראים כרומזים לשמו וכינויו של מולכו לקראת סוף החיבור, נשמעים כמוונים לומר ש'שלמה' האחרון, שהוא משיח בן אפרים, עתיד לטהר את העולם בקרן 'אוניקורנו', בכוח ספירת תפארת (יעקב), מן הארס שהטילו 'החיות הרעות', להחזיר את 'העו' לישראל וליתן 'עו' למלכו' – כאשר ספירת מלכות האלוהית, תתחבר עם הספירות שמעליה ותתמלא בכוחן, ובתוכן גם ב'עו' של גבורה, וכוחה של ספירת מלכות יינתן למשיח בן דוד. לפי קריאת של מולכו במקרא, לוח המועדים, ההיסטוריה הישראלית וגיבוריה – כולם מכוונים זה כנגד זה. ייעודם של הגיבורים הוא 'לרדוף' אחרי הספירות האלוהיות ולשקפן בחייהם. הספירות הן 'העיניים' שבאמצעותן האל משגיח על עמו. עמידתם של גיבורי ההיסטוריה הישראלית בתפקידם – להידמות לעמודי החכמה העליונה ול'צדיקים של מעלה', ולקיים את ריטואל המועדים ולמלוך בצדק וביורש – הוא תנאי לגאולה משיחית.

[59א] [...] סוף דבר שהעולם מתקיים בשביל יעקב שאוחז ביהוד [59ב] השם. ואף על פי שבאו כחות אחרות, אותם שאמרנו בחיות רעות, להשמיד העולם ולהטיל זוהמא בו כמו שעשה הנחש, בשביל ישראל מתבטלים כל גזרות קשות. לכן צריך לרדוף הצדק, להיות העו והגבורה למלכם, שהוא דוד, במלכות של מעלה ובמלכות של מטה ולהרים קרנו, ועל זה כתיב יתן עו למלכו וירם קרן משיחו [שמ"א ב,

194 ישעיהו זנה, 'לקלסתר פניו של ר' יעקב צמח', קרית ספר, כו (תש"י), עמ' 98. הגם שנראית לי דעתו גרשם שלום, כי אין רגליים להשערתו המרכזית של זנה באותו מאמר, כאילו שלמה מולכו יעקב צמח, עשרות שנים אחריו, למדו בגויותם יהדות וקבלה במוסד להכשרת מיסיונרים. ראה: ג' שלום, 'הערות אחדות למאמרו של ד"ר זנה על ר' יעקב צמח', קרית ספר, כו (תשי"א), עמ' 107–109.

10]. כשיש העוז עם המלך אז ירום קרנו. ודע כי בימי שלמה התחילו ישראל לרדת ממעלתם. ובהיות העולם על שבעה עמודים כדכתיב חצבה עמודיה שבעה [משלי ט, 1], ובאלו השבעה בכל אחד יש צדיק אחד, יש פח לכל אחד משבעה מלכי ישראל לקיים העולם במולכו ביושר, והשבעה הראשונים שלמה רחבעם אביה אסא יהושפט יהורם אחזיה, ובאחרון היה צריך שיאחז ביחוד השם ובאמונתו אשר בו נחתמו העולמות שהוא יהו¹⁹⁵ לכן שמו אחזיהו מלשון אחיזה, ירצה שיאחזו ביה'ו והשבעה האחרים עתליהו יואש אמציהו עוזיהו יותם אחז חזקיהו [...] ושבעה האחרים מנשה אמן יאשיהו יהואחז יהויקים יהויכין צדקיהו. עתה שנשלמו שלשה פעמים שבעה שהם בחשבון אהיה מקום הרחמים פשוטים, היה צריך להיות צדיקים בישראל לאחז ולהקים ולהכין העולם ולהצדיק בחותמו בצדק ובמשפט, על כן נמצא בארבעה מלכים האחרונים כל אלו הארבעה לשונות. ולפי שלא עשו כן בכל אלו השלש שבעות, וכתיב על שלשה פשעי יהודה ועל ארבעה לא אשיבנו [עמוס ב, 4], ר"ל אם ישובו בתשובה בשלש השביעיות האלו יהיו קיימים במלכות, ואם לא – ירדו בגלות [...] ועל ארבעה לא אשיבנו, למה – על מאסם את תורת ה' וחקיו לא שמרו והקדוש ברוך הוא הסיר מהם את העינים [א60] שלמעלה המשפיעים עליהם, שהם אותם שאמרו ז"ל בסוטה [י' ע"א] ותשב בפתח עינים מלמד שהלכה וישבה בפתחו של אברהם אבינו, מקום שכל העינים מצפים לראותו, וכמו שהסיר הקדוש ברוך הוא עיניו מהם נקרו עיניו והיה יכולת ביד הגוים לשלוט בהם דכתיב ואת בני צדקיהו שחטו לעיניו ואת עיני צדקיהו עור, לסבת הסתלקות העינים של מעלה. ומנ"ל שהעולם מקוים על שבעה עמודים ובכל עמוד צדיק אחד, דכתיב ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים [דב' ד, 8]. אלו הצדיקים: פסח, ראש השנה, שבועות, יום הכפורים, סכת, שבת, ראש חודש. ואלו הם הצדיקים של מעלה, והצדיקים של מטה רודפים אחריהם: אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרן, יוסף, דוד. והעינים שלהם: חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות. ואברהם – עמו החסד ופסח [...] ואברהם הוא הראשון שעשה פסח, דכתיב לושי ועושי צגות [בר' יח, 8] וכתיב בתריה ומצות אפה ויאכלו [בר' יט, 13].¹⁹⁶ [...] יוסף ביסוד ושבת – לפי שהשבת יסוד העולם וגם הצדיק בשביל בריתו שהוא היסוד האמיתי ובשבת נאמר את היא לעולם ובחותמו של צדיק יהיה לאות ברית קדש. דוד במלכות וראש חדש, שבועות המדה מתחדשת הלבנה בכל חדש וחדש, ומשם עתיד להתחדש מלכותו. ואלו השבעה צדיקים במעשיהם נתכוונו כל אחד למדתו שהיא מהשבעה, באברהם כתיב כי את שבע (ה) כבשות [ב60] תקח מידי [בר' כא, 30] ביצחק ויקרא אותה שבעה [בר' כו,

195 הדגשה במקור.

196 בראשית רבה מח, יב (מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 490), ורש"י לבר' יט, 3.

[33] ביעקב אעבדך שבע שנים ברחל בתך הקטנה [בר' כט, 18] במשה ולכהן מדין שבע בנות [שמ' ב, 16] וכתיב ויתן את צפורה בתו למשה [שמ' ב, 21] באהרן ויקח אהרן את אלישבע [שמ' ו, 23] ביוסף ויברך אלקים את יום השביעי [בר' ב, 3] וגם ברכת הברית אינה נעשית עד שיעברו על הילד השבעה שביעיות.

בסוף הקונטרס האחרון של 'שיר חדש' מביא מולכו תשובתו על איגרת של אחד המאמינים, שבה הלה הביע תמיהה שעוררה בלבו ההמשלה האלגורית הנועות של הספירות האלוהיות לאלימלך ולמחלון וכליון שמתו, בדרשה על מגילת רות (דף 4א [לעיל עמ' 485]). מולכו מסביר לשואל, שמיתת האמורה בהווייה העליונה אינה אלא מיתת מטפורית, שהכתוב המשילה לשינה. מדבריו מסתבר שכל מיתת האמורה במי שהוא מצד הקדושה לא הייתה בעיניו ממשות גמורה, אלא הסתלקות זמנית. כך חשב כנראה גם על מותו שלו, שחזותו הקרובה ליוותה אותו בשנות חייו האחרונות. בסיום הוא מתאונן על ההלשנות והרדיפות שמונעות ממנו להמשיך את כתיבתו ופעילותו המשיחית.

[60b] [...] היה לי לומר איזה דבר על עניין אלימלך ומחלון וכליון שכתב אלי אחד מאוהבי, שהיה הדבר קשה להאמין שיהיו רמז לעוזו של הקדוש ברוך הוא וברכותיו, לפי שמתו והוא יתברך חי וקיים לעולמי עד. חלילה חלילה וחס ושלוש שבשום דבר של מעלה יוכל להיאמר בו לשון מיתה, אלא כל מה שאמרנו שם היה דוגמה ורמז לדברים שנסתלקו ממנו ועזבו אותנו באורך הגלות ולא נתעוררו לרחם עלינו, דכתיב עורה למה תישן אדני הקיצה אל תזנח לנצח [תה' מד, 24] והמיתת בישראל אינה אלא שינה שהם עתידים להקיץ מעפרם כדכתיב הקיצו ורננו שוכני עפר [יש' כו, 19]. ולפי שיש לי עסקים גדולים והלשנות גדולות דבר יום ביומו מבני עמנו תמידין כסדרן ומוספין שלא כהלכתן, ולא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי ולא מצאתי מנוחה לכף רגלי. ואף על פי כי חנני אלקים ויש בידי לכתוב על התורה כולה דברים גדולים יותר מאלה יבש כחרש כחי ולשוני מדבק מלקוחי¹⁹⁷ לא יוכל איש לדבר אלא בתפילה ובקשה לפני שוכן מעונה שיתן עוז למלכו וירם קרן משיחו¹⁹⁸ ויקיים עלינו קרא דכתיב ופדויי ה' ישובו ובאו ציון ברינה ושמחת עולם על ראשם אמן במהרה. חזק ו[–] –[–].

שיבוץ הפסוק משמ"א ב, 10: 'ויתן עז למלכו וירם קרן משיחו', בדברי הסיום דלעיל רומז בלי ספק לכתוב הכינוי 'מלכו', ששלמה מולכו בחר לו כשם משפחה. 'שלמה מלכו' הוא

197 תה' כב, 16 (פירושו כל החניכיים, ש'כשארם מיצר אין רוק בפיו', רש"י). על קונוטציה של פסוק זה לייסורי המשיח 'אפרים' במדרש פסיקתא רבתי, שלמולכו נשמע כנראה כמכוון למשיח בן אפרים – ראה למלה, הערה 166.

198 הדגשה שלי, ש"צ.

חתם בראשי פסוקים של תהלים קיט בראש 'ספר המפואר', וכך גם נרשם שמו בכותרת שירו המשיחי, 'שירו לה' שיר חדש עשה האדון שלמה מלכו יזיי"א אס"ו [יראה זרע יאריך ימים אמן, אמן סלה ועד], שפרסם דוד קאופמן.¹⁹⁹ קאופמן פירש אותו כשם סמלי: 'גלהב מהופעת דוד הראובני, הוא נמשך אחר דחף בלתי נשלט של שיגעון דמיוני. בהאמינו שהוא נועד לתפקיד המשיח, נוצרי פורטוגיזי או אנוס זה, שדבק באותו הרפתקן [דוד הראובני] מתוך בוז מוחלט למוות, נטל לעצמו כשמו את הייחוס כבנו של דוד, שלמה, ו"מלכו של האל", ברזמו לפסוק שמואל ב כב, 51. יש לקרוא אפוא את שמו "מלכו", והרי לנו שם וכינוי משיחיים, תולדת היוהרה האישית של נושאם'. קאופמן מעיר שזו גם משמעות השם 'מלכו' שאליה נתכוון ר' יוסף קארו, שכתב מפי 'המגיד' הדובר בו, ואף הוא כתב את שמו כך, בחסרון וי"ו.²⁰⁰ אולם הסברה שאת עצמו הוא ראה כ'מלכו' של האל איננה מדויקת. הרי את בחירתו וייעודו כמשיח בן אפרים ראה בפניו הדרך למשיח בן דוד,²⁰¹ ליתן 'עו' ל'מלכו'. באיגרתו אל החכמים רואה מולכו את עצמו כבנו של דוד הראובני – משיח בן דוד כפי אמונתו – כשהוא כותב על עצמו, בלשונו של שלמה המלך, מל"א ה, 21: 'אז יאמרו, ברוך יי' היום אשר נתן לדוד בן חכם'.²⁰² לפיכך מתברר שפירוש שמו הוא 'שלמה של מלכו' – 'בנו', כפי שפירש קאופמן, או נאמנו.²⁰³ אולם בכותבו 'מלכו' בחסרון וי"ו לא בהכרח משמע כי גם הגה את שמו 'מלכו', שכבר ראינו כי מולכו נהג לתלות משמעות בדמיון בין מילים מצד אותיותיהן, כמו בין 'אלפין' ל'אלפים'. דבריו הנוגים של מולכו על ההלשנות המתברות, 'תמידין כסדרן ומוספין שלא כהלכתן', והיותו נרדף עד כי 'אין לו מנוח לכף רגלו', נשמעים כשיח אחרון שלו בהיות נפשו מרה

199 לעיל, הערה 62: ברכת החיים מועתקת שם בטעות 'זי"א אס"ו' במקום 'אכ"ר', 'אמן, כן יהי רצון'. וראו הערת קאופמן על הכתיב 'מלכו', שם [בהערה 62], עמ' 121–123: 'מלכו' Comment faut-il prononcer le nom de Salomon. תוארו של מלכו 'האדון' מורה שהשיר הגיע מחוג המאמינים במשיחיותו של מולכו.

200 מגיד משרים, [וינציאה] שנת ה'ש"ק' [ה'ת"ט], מד ע"ג: 'ולמאי תזכה לקדשא שמי ברבים. כך שלמה בחירי זכה דאתקרי מלכו, דאתמשח ממשח[א] רבות[א] עילאה וסלק לרעוא על מדבחי. אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל (לעיל הערה 68), עמ' 289, הערה 71, מצייין כי 'ברוב המקורות נכתב שמו מולכו', וכי 'יש סבורים שזה היה שם המשפחה ביהדותה'. הוא מביא גם את מאמרו של קאופמן ומשער, על פי צורת השם אצל ר' יוסף קארו, שהכתיב הנכון הוא מלכו.

201 את תפיסת מולכו לגבי מעמדו, לעומת זה של דוד הראובני, אפיין יפה בעל 'שלשלת הקבלה': 'זהה אומר היותו משלוחי המשיח'.

202 דברי הימים לר' יוסף הכהן (לעיל הערה 1), ריב ע"ב; חית קנה (לעיל הערה 2), עמ' כג.

203 לאור הקשר בין השם 'מלכו' לרמז החוזר ונשנה ללשון הפסוק 'יתן עוז למלכו', ש"מ א ב, 10, אין מתקבלת על דעתי השערתו של מ' אידל, בהערה במאמרו הנזכר 'שלמה מולכו כמאגיקון' (לעיל הערה 70), שפירוש השם הוא 'מלכה' וייתכן שמולכו בחר בשם זה כשם משפחה, כיוון ששמע על דילה ריינה [Della Reyna] עוד בגיותו, הודהה עם הדמות של המאגיקון, שהיה מפורסם כבר בזמנו של מולכו.

על סף קצו. נוסחת הסיום, 'חזק ו- -' שנקטעת באמצע הדיבור – ללא ההמשך הרגיל 'ונתחזק' – מוסיפה לדברים מימד סמלי.

ההספד על האשה הצדקת מחוג מאמיניו, שעליו מיוסד הקונטרס השני של 'שיר חדש', זימן למולכו את הנושא העיקרי של חלק זה – המוות ויעדה האחרון של הנשמה – נושא שהייתה למולכו נגיעה אישית אליו בגלל תחושת גורלו הטרגי של משיח בן אפרים שליוותה אותו. ב'ספר המפואר' התנחם מולכו בכבוד המזומן לו בעת התחייה, כאשר לעת יום הארבעים למותו 'משיח בן דוד יחיה את משיח בן אפרים לעיני הכל וישיב נשמתו יותר בשלמות ממה שהיה קודם שימות', ואילו בדרשה זו, שנאמרה בעת שחש בקצו הקרב ונפשו מרה עליו, הוא פנה לדרך אחרת של התגברות על המוות: בניחומים ובשיבתה היעודה של נשמת הצדיק אל העיגול 'שבו חיי העולם', ששם ה'נשמות סבוכים ממלאכים' ומעליהם השכינה. הלא זה מעין מה שהשיב לשרי קרל החמישי לפני שהעלוהו על המוקד, בדחתו הצעה להתכחש ולהציל את חייו: 'ונפשי תשוב אל בית אביה כנעוריה, כי טוב לי אז מעתה'.²⁰⁴

כבר שיערתי שאישה זו הייתה בת חוג מאמיניו של מולכו ואף תמכה בו כלכלית ('שהיתה קוצה חלתה בעין יפה'). לחוג הזה השתייך כנראה גם אותו 'אחד מאוהביו', שכתב למולכו קושיה על דרשתו על רות, ומולכו מביא בסוף כתב היד את התשובה שהשיב לו לשיכוך ספקו. גם שלושת האישים, שמולכו הפקיד בידי כל אחד מהם חלק מ'שיר חדש' (ואת ההשלמה שבידי מקבל החלק האוטוגרפי אף הגיה), כפי שראינו למעלה, יש לשער שהיו מחוג תלמידיו המאמינים בבשורתו.²⁰⁵ אין ספק שבחן אישיותו, באמנות הדרשה שלו ובכשרונו הרטורי הקסים מולכו רבים ואסף סביבו חוג תלמידים, מאמינים ותומכים. אך מאחר שאין ידיעות שהיו אלה רבים שבאו לידי התעוררות לתשובה מתוך ציפייה לגאולה קרובה, כפי שעוררה פעילותו של אשר למלין בוונציה,²⁰⁶ כשלושים שנה קודם למולכו,

204 ר' יוסף הכהן, ספר דברי הימים (לעיל הערה 1), ריש ע"א.

205 אחד מאנשי החוג הזה היה בודאי אליהו חלפן, 'איש אמונים' שלו בוונציה, כדבריו ב'חית קנה' (מהדורת אשכול [לעיל הערה 2]). ראו עליו: אשכולי, סיפור דוד הראובני (לעיל הערה 68), עמ' קסו-קסח. חוג כזה נתקיים סביבו בשאלוניקי ולבקשתם הוא הדפיס את דרושיו משנת רפ"ט (ספר המפואר), וכינה אותם גם שם 'אוהבים' ו'נאמנים' ('אחי ורעי הנאהבים... בפתיחתו; 'החברים המקשיבים לקולי, נאמנים, בנים אמן במ... בחתימתו).

206 כפי שמעיד אברהם פריצול בחיבורו 'מגן אברהם' (פרק כד): 'בתוארי משיח צדקנו לפי דעת ישראל והנביאים וחכמים ו"ל, וענין מלחמת גוג ומגוג כפי הנביאים ומשיח בן אפרים וקצת משיחים מדומים [ש]היו [מ]כבר ומה שראיתי בזמני [...] ואף גם היום בעיני ובימי ובפני בגלילות הלזו גלילות איטאליאה במחוז ויניציאה, קם איש הבינים ממערכות אשכנז שמו ר' אשר למילי, מתנשא לאמר אני אמלך, עם מעט חכמה ופעולות [אשר] היו אתו ובאמצעות תלמידיו הטעה הגליל כלו בביאת הגואל והיה משמיע להאמין שכבר בא [...] והכניס כל רוב גלות אדום בתשובה רבה ובהאמנה בו ובהקדמותיו ובתעניות ומלקיות, יען אמרו כי הגואל בא...'. ראו: Samuel Löwinger, 'Recherches sur l'œuvre apologétique d'Abraham Farissol', *REJ* CV [n. s. V] (1940), p. 35

איני סבור שאפשר להרחיק לכת עד כדי דיבור על 'תנועה' משיחית אשר קמה עקב פעילותו של מולכו, אם באיטליה ואם, קודם לכן, במלכות תוגרמה, כפי שרמז דוד קאופמן.²⁰⁷

207 קאופמן מדבר על חששו של יעקב מאנטינו מן התעמולה של מולכו באיטליה למען 'אותה תנועה שהוא כבר עורר במזרח' (le mouvement q'il avait déjà provoqué en Orient)...! ראו: קאופמן (לעיל הערה 27), עמ' 58.